

МАЈА НИКОЛИЋ
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
manikoli@f.bg.ac.rs

БОЈАНА ПАВЛОВИЋ
Византолошки институт САНУ
bojana.pavlovic85@gmail.com

СЛИКА МИХАИЛА VIII У ДЕЛИМА ИСТОРИЧАРА ЕПОХЕ ПАЛЕОЛОГА*

У раду се анализира представа оснивача династије Палеолог, Михаила VIII (1259–1282), у историјским списима насталим за време владавине последње византијске царске породице и после пада Цариграда 1453. године. С тим у вези, предмет анализе су Михаилов долазак на власт и унија цркава у Лиону 1274. године. Први владар дома Палеолог у историографији, а тиме и међу најученијим, елитним круговима престонице и Царства у ширем смислу, остао је упамћен пре свега као узурпатор престола и права свог малолетног претходника, цара Јована IV Ласкариса. Ослепљење сина Теодора II био је догађај који је имао далекосежне последице не само током владавине Михаила VIII већ и његових наследника.

Кључне речи: Михаило VIII, Јован IV, патријарх Арсеније, Андроник II, Андроник III, Акрополит, Пахимер, Григора, Кантакузин, Дука, Сиропул, узурпација престола, арсенијска шизма, унија

The present paper tends to examine the image of the founder of the Palaiologan dynasty, Michael VIII (1259–1282), in the historical works written during the reign of the last Byzantine dynasty and after the Fall of Constantinople in 1453. With the analysis of Michael's coming to the throne and the union of the churches in Lyons in 1274, it looks as if the first ruler of the Palaiologoi was mostly remembered, in historiography and among the most learned, elite circles of the capital, as a usurper of the throne and rights of his minor predecessor, Emperor

* Сажета верзија чланка презентована је на VI националној конференцији византолога, одржаној у Београду од 18. до 20. јуна 2015. године и резултат је рада на пројекту *Традиција, иновација и иденитет у византијском свету* (бр. 177032) Министарства науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије.

John IV Laskaris. The blinding of the son of Theodore II was an event that had far reaching consequences not only during the reign of Michael VIII, but also his consequent heirs.

Keywords: Michael VIII, John IV, patriarch Arsenios, Andronikos II, Andronikos III, Akropolites, Pachymeres, Gregoras, Kantakouzenos, Doukas, Syropoulos, usurpation, Arsenite schism, union

Петнаестог августа 1261. године Михаило VIII Палеолог тријумфално је ушао у Цариград после полувековног изгнанства византијске политичке власти из престонице Царства Ромеја. Нови Константин, како је самог себе видео и настојао да представи,¹ бележи у својој „Аутобиографији“ – тј. у уводу типика Манастира Св. Димитрија-Келивара у Цариграду, својеврсној политичкој исповести, што делимично понавља и у уводу типика Манастира Св. Архангела Михаила на Гори Авксентије крај Халкидона – да је Цариград, акропољ икумене, враћен Римљанима кроз њега као дар Божији (ὕπὸ Ῥωμαίουσ δὲ πάλιν γέγονε, δι’ ἡμῶν αὐτοῖσ διδόντοσ θεοῦ).² Уопште узев, цар се у уводу оба поменути типика осврће најпре на своје племенито и угледно порекло, али и на друге своје успехе. Истицао је, тако, војна постигнућа против Латина у Цариграду још док је био жив Јован III Ватац. Као преломни моменат у каријери Михаило је узимао свој долазак на престо, „златну круну добрих ствари које је примао од Бога“, јер је био уздигнут да буде цар његовом народу, пошто је за то била заслужна рука Божија. Цар се, даље, хвали својим војним успесима, нарочито победом у Пелагонији. На крају, тврђом да је Сицилијанцима слобода дошла од Бога, али да им је донета кроз њега, Михаило VIII саопштава како је поразио свог најљућег непријатеља Карла Анжујског. Оно што је, међутим, Михаило VIII пропустио да помене, јесте, разумљиво, начин на који је завладао и тако био у стању да неколико месеци пред смрт „гледа на свог сина који је цар и његовог сина који је цар како седе на престолу“,³ тј. да утемељи династију, као и чињеницу да је, како би спасио своје Царство од западне коалиције предвођене Карлом Анжујским, био приморан да 1274. године склопи Лионску унију и тако жртвује независност своје Цркве.

Потоња историографија, међутим, није видела владавину првог Палеолога на исти начин као он сам.⁴ Три основне тековине владавине Михаила VIII – долазак на престо и успостављање династије, повратак Цариграда 1261. године и склапање

¹ О Михаилу VIII као „Новом Константину“ и његовој обнови Цариграда cf. *Macrides*, *New Constantine*, 13–41; *Talbot*, *Restoration*, 243–261.

² *Michaelis Palaeologi de vita sua*, 457; *BMFD*, 1216, 1245. Типик Манастира Св. Архангела Михаила на Авксентијевој гори коришћен је у преводу (*BMFD*, 1215–1236), јер нам је издање оригиналног текста (*Dmitrievsky*, *Opisanie*, 769–94) било недоступно.

³ *Michaelis Palaeologi de vita sua*, 461; *BMFD*, 1246. Сматра се, иначе, да је типик Манастира Св. Димитрија – Келивара настао између марта и децембра 1282. године (*BMFD*, 1237, 1240 и п. 1), када је Михаило IX већ био проглашен за савладара. Његово проглашење се догодило 1281. године. О савладарству у доба Палеолога уп. *Ферјанчић*, Михајло IX, 333–356; *исти*, Савладарство, 324–326.

⁴ Одређеним аспектима царске власти и идеологије у историографији Палеолога бавила се *Georgiadou*, *Εικόνα*.

Лионске уније – биле су кључне за формирање позитивне односно негативне слике овог владара у историографији епохе Палеолога, будући да су оне актуелне до краја византијске историје, а правдање или осуда одређених политичких потеза првог Палеолога употребљавани су на различите начине, у контексту конкретних историјских околности у којима су деловали историчари који о њима пишу.

Усион Михаила Палеолога и његов долазак на престо

Историографија доба Палеолога је питању Михаиловог доласка на власт посветила много пажње. То започиње са приказом процеса вођених против њега,⁵ будући да је био оптуживан за покушај узурпације власти током владавине Јована III Ватаца и Теодора II Ласкариса. Историчари који о тим догађајима пишу, Георгије Акрополит, Георгије Пахимер⁶ и Нићифор Григора, представљају их или на сличан или на потпуно дугачији начин. Треба нагласити да Георгије Акрополит у читавом делу велича свог јунака Михаила Палеолога, релативизујући све поступке који би га приказивали у негативном светлу. Супротно томе, у спису Георгија Пахимера оснивач династије Палеолог је главни негативни јунак. Нићифор Григора се у свом наративу у највећој мери ослања на Акрополита за период од 1204. до 1261. године и његови ставови о Михаилу Палеологу су одмеренији како од Акрополитовог крајње позитивног, тако и од Пахимеровог крајње негативног приказа.

Акрополит и Григора помињу да је Михаило Палеолог у два наврата сумњичен и оптуживан за издају. О првом процесу, који је вођен у време Јована III Ватаца, Акрополит пише и као очевидац, будући да је у њему учествовао као један од судија.⁷ Приповешћу о кушању врелим гвожђем,⁸ које Михаило Палеолог успешно успева да избегне, историчар свог јунака представља као браниоца ромејских обичаја, насупрот Ласкарисима, који су над њим намеравали да спроведу „варварске обичаје“. Иако својим читаоцима оставља могућност да се сами одреде да ли су оптужбе против Палеолога биле истините или не, Нићифор Григора их, употребом термина διαβολαί, означава као лажне.⁹ И по питању другог процеса,

⁵ Једино Акрополит и Скутариот почињу да граде лик Михаила Палеолога приповешћу о његовом оцу, великом доместику Андронику, *Асгор.*, 73.27–74.12; 83.20–22; 84.4–6; *Macrides, History*, 242. Супротно Акрополиту, који бележи да је Андроник Палеолог „καλῶς διατρέψας ἐν τῇ τούτου ἀρχῇ“ (*Асгор.*, 84.13), *Хроника* Теодора Скутариота наводи да се овај „κακῶς διατρέψας τῇ τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιστασίᾳ“ (*Αωνύμου συνόψις χρονική*, 498.1–2; *Macrides, History*, 244, п. 6).

⁶ За владавину Михаила Палеолога у спису Георгија Пахимера cf. *Lampakes, Γεώργιος Παχυμέρης*, 53–92.

⁷ *Асгор.*, 99.6–7. О процесу против Палеолога cf. *Czebe, Studien zum Hochverratsprozesse*, 57–80; *Geanakoplos, Michael Palaeologus*, 21–26; *Prinzing, Ein Mann τυραννίδος ἄξιος*, 180–197.

⁸ *Асгор.*, 98.13–14. О обичају кушања врелим гвожђем *ibid.*, 80–98; *Macrides, History*, 266–267, п. 26. За додатну литературу о процесу *Prinzing, Ein Mann τυραννίδος ἄξιος*, 181, п. 3. *Хроника* Теодора Скутариота умногоме се подудара са Акрополитовим исказом, али не помиње кушање врелим гвожђем, *Αωνύμου συνόψις χρονική*, 502.31–504.10.

⁹ *Greg. I*, 49.7–19.

вођеног за време владавине Теодора II Ласкариса, Акрополит и Григора доносе сличне вести.¹⁰ Григора, међутим, са више детаља приповеда о завршетку догађаја, истичући да је Михаило Палеолог, а не само цар Теодор II, како то бележи Акрополит,¹¹ морао да положи заклетву на верност и обавезе се да неће ништа чинити против цара, његовог сина Јована и потоњих наследника рода. Тако је Палеолог поново враћен у царску милост, а враћена му је и титула великог коноставла.¹²

Георгије Пахимер, са друге стране, у континуитету наглашава да је Палеолог био сумњичен за покушај преврата кад год би се за то указала прилика.¹³ Осим тога, једино Пахимер бележи да је Михаило био оптужен због савезништва са епирским деспотом Михаилом II Анђелом.¹⁴ Он у првом процесу не помиње кушање врелим гвожђем, већ само Михаилову спремност да се подвргне старом обичају (ἀρχαίον ἔθος).¹⁵ Када је у питању други процес, историчар сажето говори о Михаиловом бекству у Иконијски султанат,¹⁶ завршавајући приповест о посредовању иконијског митрополита у измирењу цара и његовог одбеглог поданика.¹⁷

Пахимеров спис је, међутим, једини извор који помиње да је Палеолог по трећи пут био осумњичен за повреду царског величанства. Обавештавајући нас да је током тих догађаја цар веровао да је био зачаран, историчар помиње да је за враџбине била оптужена Марија, најстарија сестра Михаила Палеолога. Наиме, њена ћерка Теодора Тарханиотиса била је, царском одлуком, удата за Василија Каваларија, који није испуњавао своје брачне дужности правдајући да је то због некаквих чини. Да би се ствар испитала, цар је наредио да се Теодорина мајка Марија Палеологина баци нага у цак са мачкама, које су јој нанеле тешке повреде. Пуштена је након што је установљено да није била крива, а уједно је из затвора пуштен и њен брат. Чини се да је овим приповестима Пахимер настојао да нагласи кривицу Михаила Палеолога. Ипак, Теодор II поново је опростио Михаилу, постављајући га овога пута и за заштитника свог сина.¹⁸

Смрћу Теодора II Ласкариса отворио се проблем наследства престола, с обзиром на чињеницу да је иза цара остао малолетни наследник Јован IV. Сви историчари на сличан начин приповедају да је Теодор II саставио тестамент за

¹⁰ Асгр., 134.7–138.20; Ανωνύμου συνοψις χρονική, 527.14–528.5; Greg. I, 57.24–58.15.

¹¹ Асгр., 144.20–23.

¹² Greg. I, 59.10–60.3.

¹³ Пахимер саопштава и да је Михаилов ујак, велики хартуларије Михаило Палеолог био затворен, Pach. I, 43.10–20.

¹⁴ Pach. I, 37.7–8, 11–17; *Prinzing*, Ein Mann τυραννίδος ἄξιος, 184–187.

¹⁵ Историчар касније наводи да је Михаило VIII по доласку на власт дао да се тај обичај укине јер је и сам требало да буде подвргнут кушању врелим гвожђем, Pach. I, 131.20–24.

¹⁶ О бегу Михаила Палеолога у Иконијски султанат cf. *Prinzing*, Ein Mann τυραννίδος ἄξιος, 188–197; *Коробейников*, Михаил VIII, 77–98.

¹⁷ Pach. I, 42–45.

¹⁸ Pach. I, 49.11–12; 55.9–10; 53, 55, 57.

свога сина који је, у ствари, био сачињен у корист Георгија Музалона.¹⁹ Разликују се, међутим, у приказу главних актера догађаја 1258–1259. године, као и у опису масакра који је уследио деветог дана по смрти Теодора II у Манастиру Сосандра.²⁰

Један од њих је био поглавар византијске Цркве. **Патријарха Арсенија**, који је на трон византијског црквеног пастира ступио по доласку Теодора II на власт, велики логотет Михаила VIII описује као неуког човека који није одговарао захтевима положаја на који је уздигнут и чије је намештење индиректно окарактерисао као неканонско.²¹ Насупрот њему, Скутариот истиче патријархове монашке врлине и угледно порекло.²² Нићифор Григора констатује да је патријарх Арсеније био човек пун врлина, али једноставног карактера, те неискусан у политичким стварима, чиме је више допринео паду онога кога је требало да штити.²³ У контексту збивања током грађанског рата 1341–1347. године Григора наводи да је Јован XIV Калека настојао, на основу једног документа цара Андроника III, да преузме на себе старатељство над Јованом V, како се не би десило оно што се догодило у доба патријарха Арсенија. Нешто касније писац наводи како је Калека сматрао да је Арсеније био крив за давање лажних заклетви и да није био довољно храбар да се супротстави делима овог човека (тј. Михаила Палеолога).²⁴ Портретисањем патријарха Арсенија као супротности идеалном епитропу, писац *Ромејске историје* је, по свему судећи, дискредитовао и избор цара који га је на то место поставио. Осим тога, на тај начин је Григора могао припремити терен за долазак Михаила Палеолога, који се одликовао поменутиим врлинама. Пад једне и успон нове династије, у чије време је Григора живео и стварао, не чини се као случајан избор историчара да своје читаоце уведе у епоху Палеолога.

Протовестијара Георгија Музалона у најлошијем светлу представио је Георгије Акрополит. Историчар за браћу Музалон каже да су били јадни младићи који нису вредели ни три обола, одгајани уз дечје забаве, песме и звуке цимбала.²⁵ Он бележи да је убиство браће Музалон било изазвано гневом припадника

¹⁹ Асorp., 154.13–15; *Macrides*, History, 340, п. 2; Ανωνύμου συνόψις χρονική, 536.13–20. Пахимер не помиње тестамент, већ писмену наредбу (ἐπιστολὰς πλὴρῶν βασιλέως) којом је Теодору Музалону поверено место регента, Pach. I, 71.9–13; Greg. I, 63.10–13.

²⁰ Pach. I, 64–79; 85.14–16. Акрополит бележи да је то било трећег дана по царевјој смрти, Асorp., 154.20–21.

²¹ Асorp., 106.4–107.13.

²² Арсенијев отац Алексије Ауторијан био је судија у Цариграду пре 1204, док је мајка водила порекло од породице Каматир, Ανωνύμου συνόψις χρονική, 511.2–11.

²³ Greg. I, 55.16–18; 68.3–6.

²⁴ Greg. II, 579.13–20, 759.2–10. У истом духу би се могла разумети и Григорина вест да је Кантакузин настојао да заштити синове Андроника Млађег непосредно пред његову смрт, како им се ништа лоше не би догодило, што се, уосталом, често дешава у таквим случајевима, *ibid.* 576.18–577.4.

²⁵ Асorp., 124.10–12. О изреци коју је овим поводом употребио Акрополит cf. *Macrides*, History, 300, п. 8. Исту изреку Акрополит ће употребити и приликом описа убиства браће Музалон.

аристократије због тога што је цар управу над Царством поверио неугледним и безвредним људима. Тела браће Музалон била су исечена на комаде.²⁶

Брутално убиство браће Музалон Пахимер приказује у више поглавља. Том приликом је настрадао и њихов секретар Теофилакт, иначе Пахимеров рођак. Историчар посебно истиче метеж у редовима латинског контингента, који је и убио браћу Музалон, чиме, иако не експлицитно, кривицу за тај брутални акт свађује на оснивача потоње династије, који је био њихов заповедник.²⁷

Музалоне, пре свега протовестијара Георгија, Нићифор Григора није негативно карактерисао.²⁸ Он је сажето приказао догађаје који су се одиграли, али није прећутао бруталност убиства Музалона. Историчар прелази прећутно преко свих детаља који би оптуживали Михаила Палеолога. Једини излив пишчевих емоција представља усклик $\phi\epsilon\upsilon\ \tau\eta\varsigma\ \acute{\alpha}\rho\chi\eta\varsigma\ \tau\acute{\omega}\nu\ \kappa\alpha\kappa\acute{\omega}\nu$,²⁹ који одаје његов став о томе како се поступило према браћи Музалон, а који појачава утисак о општем расулу у тренутку када се као спасилац ромејских ствари уздиже Михаило Палеолог.

По питању избора **Михаила Палеолога** за регента Јована IV приповести Георгија Акрополита и Нићифора Григоре се у великој мери подударују. Веома пристрастан исказ Георгија Акрополита не оставља простора сумњи да су се сви једногласно одлучили за Палеолога.³⁰ Нићифор Григора овом приликом истиче да су Палеологовом доласку на власт допринела и предвиђања да ће он постати цар, што, иако Григора признаје да не зна шта је био поводом таквим исказима, није требало тек тако одбацити.³¹ Историчар истиче Михаилово племенито порекло (посебно чињеницу да је био двоструки Палеолог), дарезљивост, стаситост, искуство у војним и политичким стварима.³² Стога његов наратив сугерише да су Михаилове аспирације ка трону биле сасвим оправдане, с обзиром на то да су прилике захтевале паметног и у политичким стварима искусног човека попут њега. Искуство у политичким стварима, које Григора увек ставља у први план, било је управо оно чиме се патријарх Арсеније није истицао, те је стога било разложно поставити Палеолога за управитеља „ромејским стварима“.

²⁶ Асorp., 154.24–25; 155.15–156.19.

²⁷ Посебно је речит у том смислу пример обраћања Михаила Палеолога његовој сестрицини Теодори Кантакузину, која је била супруга протовестијара Георгија Музалона. Уплашена, она је покушавала да нађе помоћ, а ујак јој је запретио да се смири како не би доживела судбину свог супруга, Pash. I, 89.17–20. Теодора Кантакузина је била ћерка царевог сестре Ирине (Евлогије) и Јована Кантакузина.

²⁸ Greg. I, 62.3–19.

²⁹ Greg. I, 65.14. Сличан тип осуде изречен је и у делу Ефрема из Еноса, који за чин убиства браће Музалон изјављује да је то чин непобожности и варварског лудила, Ephraem Aenii, 329.9347.

³⁰ Асorp., 158.5–21.

³¹ Greg. I, 68.15–21. Познато је Григорино занимање за тумачење снова, cf. Nicephori Gregorae Explicatum.

³² Greg. I, 68.21–70.8.

И Георгије Пахимер признаје да су се на крају сви сложили да нови регент буде Михаило Палеолог, човек који је био одличан генерал, племенитог порекла и у сродству са Ласкарисима преко своје супруге Теодоре Дукене. Пахимер, међутим, не пропушта прилику да нагласи како је Михаило ту подршку стекао лепим обећањима и да је прихватио понуђену позицију пошто је био сиромашан и није имао од чега да живи.³³ Констатацијом о материјалном стању Палеолога, Пахимер је дискредитовао оснивача династије, представљајући његове амбиције и жеље као последицу најнижих победа.³⁴

Михаилово уздизање од великог коноставла до деспота Акрополит и Григора су сажетије приказали од Пахимера.³⁵ Акрополит истиче Михаилово брзо напредовање до титуле деспота и избор способних људи као најближих сарадника.³⁶ То је требало да покаже како је Михаило био подобан да влада, на супрот Теодору Ласкарису, који се лошим избором сарадника, људи неугледног порекла, а уз то неспособних и неуких, показао недостојним царског трона. И док Акрополит Михаилов успон представља као природни след догађаја, наглашавајући да је његов јунак невољно прихватао највиша достојанства, Пахимер сматра да се Палеологов успон одвијао управо по његовим замислима и жељама.³⁷ О придобијању припадника најистакнутијих аристократских породица, клира и самог патријарха богатим поклонима и имањима, поклапају се искази сва три историчара.³⁸ Акрополит и Пахимер помињу и *ἐγγράφος τόμος*, који је потписао и патријарх Арсеније, а којим се Михаило ослобађао заклетви датих претходним царевима да неће посезати за троном.³⁹

Битка у Пелагонији 1259. године је била један од првих спољнополитичких успеха Михаила Палеолога, којим је он потврдио способност да управља ромејском државом.⁴⁰ Можда је у том смислу најречитији Нићифор Григора, на

³³ Pach. I, 90-97.

³⁴ Нићифор Григора на крају своје приповести о Михаилу Палеологу такође помиње цареву дарезљивост на почетку владавине, али то у његовом делу представља врлину својствену искључиво владарима, Greg. I, 153.10-154.8. уп. даље нап. 119.

³⁵ За разлику од Григоре, који то не помиње, Пахимер наводи да је Михаило прво добио титулу великог дукса, Pach. I, 96. Пахимер још каже да је било предлога да се Михаилу додели титула василеопатора, Pach. I, 105.15-16. О додељивању деспотске титуле Михаилу Палеологу cf. Greg. I, 71.1-9. О Михаиловом доласку на власт cf. *Wirth, Begründung*, 85-91.

³⁶ Acrop., 159.4 -161.8.

³⁷ Pach. I, 96-99, 104-115.

³⁸ Acrop. 161.9-15; Greg. I, 69.22-23. Када говори о богатству царске ризнице коју је Михаило Палеолог наследио од својих претходника, Пахимер ту прави екскурс о успешним аграрним и економским мерама цара Јована Ватаца, Pach. I, 97.21-99.24.

³⁹ Acrop., 158.24-29; *Ανώνυμου συνόψις χρονική*, 538.18-28; Pach. I, 135, β.

⁴⁰ Acrop., 163.18-171.7; Pach. I, 122, n. 3; Greg. I, 73.21-24.74.1; *Chronicle of Morea*, 247-252; *Shawcross, Cronicle of Morea*, 73-76. *Macrides, History*, 361 истиче да су, заправо, извори за Пелагонију Оловолов говор Михаилу Палеологу из 1265, као и Михаилов типик за Манастир Св. Димитрија. О бици cf. *Nicol, Despotate*, 169-185; *Nicol, Pelagonia*, 68-71; *Geanakoplos, Michael Palaeologus*, 47-74; *Mihailovski, Pelagonia*, 275-284.

основу чијег извештаја се закључује да је вест о победи византијске војске стигла управо у тренутку када је обављено Михаилово проглашење а потом и крунисање. Историчар наглашава да је ова победа била најбољи могући предзнак за почетак Палеологове владавине.⁴¹ Иако се битка не може директно довести у везу са крунисањем, пошто се она одиграла у току летњих месеци, а претпоставља се да је крунисање обављено убрзо после прокламације, која је била 1. јануара 1259. године,⁴² та победа је, несумњиво, била од великог значаја за учвршћивање Палеологове позиције. Позитивне последице битке у Пелагонији виделе су се и у напредовању византијских војсковођа који су се у њој истакли и због тога били уздигнути на високе положаје. Тако је Михаилев брат севастократор Јован Палеолог, који је предводио ромејску војску у бици, добио деспотско достојанство, велики доместик Алексије Стратигопул добио је титулу цезара, док је царев полубрат Константин са ранга цезара уздигнут на достојанство севастократора.⁴³ Ипак, Михаилово крунисање и његово поступање према легитимном наследнику престола изазвало је реакцију патријарха Арсенија и његово повлачење са патријаршијског престола.

Узурпација престола и арсенијска шизма

У приповестима тројице историчара о крунисању Михаила VIII посебно важно место игра редослед крунисања, као и заклетве на верност.⁴⁴ После битке у Пелагонији Акрополит у свом историјском спису ни на једном месту више не помиње Јована IV Ласкариса.⁴⁵ *Damnatio memoriae* наследника Теодора II видљив је не само у потпуном одсуству питања Михаиловог царског легитимитета, већ и у прећуткивању реакције Ласкарисових присталица, па је тако приметан траг почетку великог сукоба између оснивача нове династије и патријарха Арсенија. Акрополит бележи да се церемонија Михаиловог крунисања одиграла у Никеји и помиње Михаилово оклевање да прихвати царско достојанство, не и патријархово да га крунише. Из његовог списка стиче се утисак да је патријарх Арсеније подједнако вољно учествовао у Палеологовом уздизању, стављајући свој потпис на заклетве којима се нови цар ослобађао оних претходно датих Јовану Ватацу и Теодору Ласкарису да неће посезати за царским достојанством.⁴⁶

Пахимер, са друге стране, помиње бојазан патријарха Арсенија од Михаиловог уздизања до царског трона и саопштава да је требало да се Михаило

⁴¹ Greg. I, 79.11–13.

⁴² О времену одигравања битке и о проглашењу и крунисању Михаила Палеолога cf. Nicol, *Despotate*, 169–185; Nicol, *Pelagonia*; *Geanakoplos*, Michael Palaeologus, 47–74; *Failler*, *Proclamation*, 237–242; *idem*, *Chronologie et composition*, 39–45; *idem*, *Sources de Nicéphore Grégoras*, 220–225.

⁴³ Pach. I, 153.16; Greg. I, 79.21.

⁴⁴ О заклетвама цару на верност cf. *Svoronos*, *Serment de fidélité*, 106–142; *Oikonomides*, *Serment de l'impératrice Eudocie*, 101–128.

⁴⁵ *Macrides*, *History*, 373, n. 7.

⁴⁶ Acrop., 158.5–159.18.

Палеолог и Јован Ласкарис зауну да неће кренути у грађански рат.⁴⁷ Међутим, Пахимер тврди да је Михаило Палеолог на превару крунисан пре легитимног наследника Јована IV, на велико незадовољство патријарха Арсенија.⁴⁸ Приповест Нићифора Григоре сличнија је Пахимеровој. Историчар саопштава да је патријарх, већ на саму вест о проглашењу Михаила Палеолога за цара, размишљао да ли да њега и остале који су у томе учествовали изопшти из цркве, али је ипак одлучио да их обавезе заклетвама. Непуних месец дана касније Арсеније, кога су вероватно убедили припадници сената и клира, крунисао је Михаила VIII. Услов је, међутим, био да се Палеолог повуче са власти када легитимни наследник Царства (ὁ γνήσιος τῆς βασιλείας κληρονόμος)⁴⁹ достигне одговарајући узраст за самостално управљање државом. Григора, међутим, изоставља опис Палеологовог лукавства да буде крунисан пре Јована Ласкариса.

Након поменутог крунисања уследило је прво Арсенијево повлачење са трона. Док Акрополит и овом приликом наглашава Арсенијеву неукост и неспособност,⁵⁰ Григора саопштава да се патријарх повукао због Михаилове небриге за легитимног наследника.⁵¹

Георгије Пахимер је, међутим, детаљније изложио приповест о сложеним догађајима везаним за прво повлачење патријарха Арсенија.⁵² Синод је на крају Арсенија прогласио недостојним његове позиције (ἀνάξιος τῆς ἱερωσύνης)⁵³ тврђњом да је Арсенијево уздицање на дужност било неканонско.⁵⁴

Догађај који је пресекао Пахимерову приповест о тињању сукоба између патријарха и цара био је заузеће Цариграда. Иако се радило о повратку „царице градова“ у руке Ромеја после 57 година латинске власти, нису сви историчари са истим ентузијазмом гледали на то постигнуће. Георгије Акрополит је враћање Цариграда представио као круну Михаиловог успеха, што је за време у којем је он живео и стварао било од пресудног значаја и у идеолошком и у политичком смислу. Иако то није експлицитно изречено, Михаилов улазак у Цариград августа 1261. године несумњиво је ставио тачку на сукоб око ромејског наслеђа између Никеје и Епира, који је врло важна тема у читавом Акрополитовом спису.⁵⁵ Пахимер, са друге стране, има двоструко негативан став према овом догађају. Поменом пророчанства по коме је град требало да освоји „Ἀλέξιος,

⁴⁷ Pach. I, 137.1–2. О идеји грађанског рата cf. *Kyriakidis, Idea of civil war*, 243–256.

⁴⁸ Pach. I, 142–146.

⁴⁹ Greg. I, 79.1–5, 8.

⁵⁰ Acrop., 177.7.

⁵¹ Greg. I, 80.11–20.

⁵² Pach. I, 158–165.

⁵³ Pach. I, 163.12–13.

⁵⁴ У овоме се сви извори, осим Скутариотове Хронике, слажу, Acrop., 107.12–13; *Ανωνύμου συνόψης χρονική*, 511.21–8; Pach. I, 165.1–4; Greg. I, 55.19–23.

⁵⁵ *Stauridou-Zafraka, Νίκαια καὶ Ἠπειρος*.

Аλεξόπουλος καὶ ἐπὶ τούτοις Κουτρίτζάκης“, што је и испуњено, будући да је престоницу освојио цезар Алексије Стратигопул, Пахимер заправо негира заслуге Михаила Палеолога.⁵⁶ Осим тога, историчар у целини није благонаклоно гледао на повратак престонице, пошто је то значило напуштање малоазијских провинција и њихов коначан пад под власт Турака.⁵⁷ Григора читав догађај представља као Божију милост и провиђење, без чега овај подухват не би био успешно изведен.⁵⁸ На Божанском провиђењу и сопственој богоизабраности инсистирао је, како је већ поменуто, и сам Михаило Палеолог.⁵⁹

Тријумфални улазак Михаила Палеолога у Цариград описан је у Пахимеровом и Григорином историјском спису. Акрополитово дело прекида се писањем химни Богородици, заштитници Града.⁶⁰ Сходно томе, даље Григорино излагање ослања се на исказ Георгија Пахимера, па се њихова сведочанства том приликом у великој мери подударају.⁶¹

Освајање Цариграда је био догађај који је Палеологу давао за право да се постави као једини прави цар, будући да је Јован Ласкарис све више постајао приватни грађанин, што ће, према Пахимеровом мишљењу, довести до тога да направи велики грех према Богу и прекрши заклетве које је дао. То је, уједно, био и почетак великих несрећа за Ромеје.⁶²

На различите начине, Михаилу Палеологу је ипак пошло за руком да помири непомирљиво: врати патријарха Арсенија и уклони Јована Ласкариса.⁶³ Уследило је и крунисање Михаила Палеолога у Цариграду 1261. године.⁶⁴ Пахимер

⁵⁶ Pach. I, 203.11–12. Пахимерово и Акрополитово сведочанство о заузећу Цариграда се међусобно допуњују, Асгор. 181.1– 183.23.

⁵⁷ Пахимер је, усталом, и забележио изјаву протасекрита Сенахерима: „Чему се лепом имамо надати када Ромеји поново ходе Градом!“, Pach. I, 205.9–10. Упркос негативном ставу који има о заузимању престонице, Пахимер наводи царев говор поводом освајања „царице градова“, у којем Михаило инсистира на својој богоизабраности и божанском провиђењу које му је поклонило Цариград, cf. Pach. I, 208–215.

⁵⁸ Greg. I, 86.22–87.3–8.

⁵⁹ О ставу Михаила VIII cf. Michaelis Palaeologi de vita sua 457–459; VMFD, 1245.

⁶⁰ О познијим догађајима, иако им је био сведок али и њихов директан учесник, Акрополит не даје никакве информације. О разлозима због којих је дошло до, како нама данас изгледа, наглог прекида списа може се само спекулисати. Не би требало, међутим, сасвим искључити могућност да је дело великог логотета имало нама данас непознат наставак, пошто се зна да је део његових списа спаљен на сабору у Влахерни 1283. године, Pach. III, 35–37. Тада је могао бити спаљен и онај део Историје који се односио на збивања после 1261. године.

⁶¹ Pach. I, 219.5–223.8; Greg. I, 87.10–88.16.

⁶² Pach. I, 225.7–24.

⁶³ Pach. I, 229.18–19. Пахимер бележи како је Јован Ласкарис све више постајао приватни грађанин, у чему га је највише подстицала сестра Михаила VIII, Евлогија, Pach. I, 181.10–12.

⁶⁴ О датуму крунисања cf. Failler, Proclamation, 237–251; Macrides, New Constantine, 13–41. Овом пригодном састављена су и похвална слова Манојла Оловолa, (Manuelis Holoboli Orationes, 78–98) и Григорија Кипарског (*Boissonade, Anecdota Graeca*, 313–358), у којима се владар велича као Нови Константин. О овом епитету и његовим визуелним интерпретацијама cf. Macrides, New Constantine, 22–24.

приповеда како Михаило није дозволио да Јован Ласкарис заједно са њим уђе у престоницу, док су у тријумфу учествовали и царица Теодора и Андроник II.⁶⁵

И Пахимер и Григора сведоче да је Михаило поудавао ћерке Теодора II Ласкариса за угледне Латине, како би за свагда удалио припаднике породице Ласкарис од ромејског трона и тако учврстио сопствену, као и позицију својих наследника.⁶⁶ С тим у вези су и вести које се односе на Ану, супругу Јована Ватаца и сестру Манфреда Хоенштауфена. И док Пахимер извештава како је цар изгарао од страсти коју је осећао према Ани, желећи најпре да је учини својом љубавницом, а потом и супругом, Григора те податке изоставља. Пахимер је том приповешћу несумњиво желео да прикаже Михаила у негативном светлу, истичући у први план врлине царева супруге Теодоре.⁶⁷

Михаилов највећи грех, међутим, у Пахимеровом спису описује се неколико поглавља касније. Историчар понавља да је Михаило изгарао од жеље да буде једини владар и да је жељу и љубав да влада ставио испред страха од Бога. Стога је издао наредбу да се Јован Ласкарис ослепи. Лишио је тако вида малог дечака који није знао ни шта значи радовати се нити бити тужан, који је веровао једино патријарху и који није ни знао шта значи заклетва за коју су се толико држали они који су веровали да ће га тиме спасити. Једини акт милости лежао је у самом начину ослепљења: дечака нису ослепели врелим гвожђем, већ су прислонили усијану плочу, што је довело до тога да његове очи постепено изгубе вид.⁶⁸

Григорин приказ ослепљења Јована IV мање је потресан од Пахимеровог. Цар је дао да се дечак ослепи и тиме је установио наследство престола (*κατ'εσθήσато τῆς βασιλείας διαδοχὴν*) ослободивши се страха и неповерења.⁶⁹ Григора, дакле, није прећутао грех Михаила Палеолога, али ниједном речју није окарактерисао царев акт као узурпацију престола, што Пахимер не пропушта да помене називајући Јована Ласкариса законитим (*γνήσιος*) царем, а Михаилове потезе незаконитим (*παράνομος*).⁷⁰

Главни предмет наредних поглављаписа Георгија Пахимера постаје сукоб Арсенија и Михаила VIII, који је довео до великог расцепа у византијској Цркви, али и читавом друштву.⁷¹ Наиме, патријарх је због ослепљења Јована IV

⁶⁵ Pach. I, 233.24–28. У тријумфу је учествовао и цезар Алексije Стратигопул, као освајач Цариграда.

⁶⁶ Pach. I, 243.1–23; Greg. I, 92.12–93.8.

⁶⁷ Pach. I, 245–249; Talbot, Theodora Palaiologina, 295–303; *Geanakoplos*, Michael Palaeologus, 144–145 који истиче значај ове епизоде за схватање Михаилових политичких потеза још пре званичног сукоба са Карлом Анжујским и пре пораза војске сцилијанског краља Манфреда код Сетепозија 1266. године.

⁶⁸ Pach. I, 257.10–21. Морејска хроника је најнегативније настројена према Михаилу и наводи како је цар заправо убио Јована Ласкариса, *Chronicle of Morea*, 82–88.

⁶⁹ Greg. I, 93.5–8.

⁷⁰ Pach. I, 229.12–19.

⁷¹ *Sykoutres*, Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, 267–332; 15–44; 107–126; *Gounarides*, Κίνημα.

изопштио цара из Цркве.⁷² Као израз своје последње воље, Арсеније је касније сачинио завештање (διαθήκη) у коме се занавек анатемише свако ко би се оглушио о његову последњу вољу и дао опроштај Михаилу Палеологу.⁷³ Оно је уједно представљало формални акт којим су се арсенити служили у својој борби против првог Палеолога, а око патријархове личности постепено се стварао култ који је окупљао присталице династије Ласкарис, формирајући тако јаку опозицију против династије Палеолога.

Ти догађаји били су повод многим побунама против Михаила Палеолога, пре свега у Малој Азији, где су се налазиле присталице династије Ласкарис. Најпознатији пример страдања је, свакако, ретор Манојло Оловол, коме су, по наређењу Михаила VIII, одсечени нос и уста.⁷⁴ За те догађаје *Ромејска историја* Нићифора Григоре остаје потпуно нема.

Сви цареви напори да добије опроштај од патријарха Арсенија, о чему детаљно приповеда Пахимер, остали су узалудни.⁷⁵ Арсеније је чак одлучио и Јосифа, Михаиловог духовног оца, који је покушао да посредује у сукобу између цара и патријарха.⁷⁶ Коначно, Синод је, са изузетком неколико епископа,⁷⁷ прогласио Арсенијево збацивање са патријаршијског трона, вероватно маја 1265. године.⁷⁸ Одмах по Арсенијевом збацивању организована је неуспешна завера против цара, за коју је био оптужен управо бивши патријарх, што је за последицу имало његово одлучење из Цркве.⁷⁹ Тек када је нови црквени поглавар постао Јосиф, цар је фебруара 1267, готово две године после Арсенијеве смене, добио опроштај за грех почињен према Јовану IV.⁸⁰

⁷² Pach. I, 266–271; Greg. I, 93.8–24.

⁷³ PG, CXL, 956.

⁷⁴ Коментаришући овај акт Михаила Палеолога, Пахимер је додао да се такве ствари дешавају када се не влада законито, већ тирански (Тоιοῦτον γὰρ τὸ μὴ ἐν νόμῳ ἄρχειν, ἀλλὰ τυραννικῶς), Pach. I, 259.7–10, 13–14. У једном од разрачунавања са арсенитима лично је учествовао и Георгије Акрополит, човек веома учен, али у друштвеном смислу потпуно без савести (σοφῶ τὰ μάλιστα, πλὴν κατημελήμενος τῶν εἰς συνείδησιν ἔχουσιν), Pach. II, 409.25–411.2.

⁷⁵ Pach. I, 267–283; Pach. II, 328–333.

⁷⁶ Pach. II, 334, n. 2.

⁷⁷ Синоду је присуствовао и Пахимер, Pach. II, 347.24–29.

⁷⁸ Ibid. 349.2–4, 363.10–12. О датуму Арсенијевог другог силаска са патријаршијског трона Pach. II, 350, n. 1.

⁷⁹ Pach. II, 372–377. Пахимер је, иначе, био члан делегације која је патријарху пренела ову вест. Говорећи о царевом страху због незадовољства Арсенијевом сменом, Пахимер први пут помиње истакнуте представнике арсенита, на првом месту монаха Јакинта, затим децу царева најстарије сестре Марије, монахињу Теодосију (Теодору), Јована Тарханиота, као и њихову полусестру Ностонгису. Историчар свима њима посвећује посебно поглавље у коме даје више детаља о личностима које ће обележити арсенитску шизму, Pach. IV, 383.9–385.21. О арсенитима као политичкој партији cf. *Tudorie*, Schism arsénite, 133–175.

⁸⁰ Pach. II, 397.22–399.14.

Григорина излагање је ограничено на кратак приказ сукоба цара и патријарха, као и на његово коначно разрешење.⁸¹ Он, такође, помиње да је Синод, који је сазвао цар, осудио Арсенија. Међутим, Григора сугерише да је Арсеније својевољно прихватио одлуку о егзилу на Проконез, будући да је већ дуже времена своју дужност осећао као велики терет.⁸² Григора бележи да је касније патријарх Јосиф дао писмени опроштај од грехова Михаилу VIII.⁸³

Важну епизоду у контексту Михаиловог учвршћивања династије чини вест о венчању и крунисању царевог сина и наследника Андроника и угарске принцезе Ане 1272. године.⁸⁴ Андронику је додељен и скиптар,⁸⁵ а дозвољено му је било и издавање простагми и њихово потписивање, иако без употребе менолога, што је била искључива привилегија владајућег цара. Андроников потпис црвеним мастилом, како преносе и Пахимер и Григора, био је Ἀνδρόνικος Χριστοῦ χάριτι βασιλεὺς Ῥωμαίων.⁸⁶

У везу са Михаиловим настојањима да обезбеди наслеђе престола у својој грани породице могу се довести и збивања везана за његовог брата деспота Јована Палеолога. Деспот Јован је, наиме, најпре био поражен у сукобу са тесалским владарем севастократором Јованом,⁸⁷ али је извојевао победу у поморској бици која је уследила.⁸⁸ Упркос томе, одлучио је да врати знаке свог достојанства. Григора опис тих потресних догађаја завршава наводним Јовановим речима: „Наг сам изашао из мајчине утробе, наг ћу данас и умрети“.⁸⁹

На овом месту је од значаја осврнути се на личност деспота Јована. Његова војничка достигнућа, а међу њима битка у Пелагонији као најважнија, донела су му највиша достојанства у држави Ромеја.⁹⁰ Пахимер нас извештава да је деспот Јован управо после поменутих битке код Димитријаде, која се, по свој прилици, одиграла после 1. маја 1275. године,⁹¹ пао у немилост свог брата. Историчар бележи да

⁸¹ Greg. I, 93.5–8. Григора ће, међутим, више простора арсенистском питању посветити у књигама које се односе на први део владавине Андроника II.

⁸² Greg. I, 93.17–95.9.

⁸³ Greg. I, 107.15–21, 108.8.

⁸⁴ Андроник је највероватније после збацивања Арсенија са патријаршијског трона проглашен за цара, *Failler*, Proclamation, 243–247.

⁸⁵ Истина, Михаило VIII је касније опозвао своју одлуку, *Dölger*, Regesten, nos. 1994, 1995, 60–61. О Михаиловој династичкој политици cf. *Dölger*, Dynastische Familienpolitik, 178–188.

⁸⁶ Pach. II, 415.5–6; Greg. I, 109.22–23.

⁸⁷ На страни севастократора Јована се тада налазио и царев сестрић Андроник Тарханиот, син Марије Палеологине Тарханиотисе (Pach. II, 417.22).

⁸⁸ Ibid. 421–433.

⁸⁹ Greg. I, 120.1–3. Личност деспота Јована Палеолога је веома похвално представљена и у историјском спису Георгија Пахимера (Pach. I, 285–291).

⁹⁰ О деспоту Јовану Палеологу cf. PLP no. 21487; *Magdalino*, Notes, 143–9; *Живојиновић*, Јован Палеолог, 103–122, која аргументовано показује да је деспот Јован умро 1278. јер се 1279. године помиње као покојни.

⁹¹ *Живојиновић*, Јован Палеолог, 117.

је Јован и пре тога пробудио цареву подозрење због разметања својим огромним богатством. Био је, наиме, окружен бројном и импресивном пратњом, која је током времена постала већа од царева, а поседовао је и простране проније. Деспот је под својом командом имао и огромну војску. Пахимер такође наглашава да је по добротинствима постао познатији од царева, а војсци је ласкао и обасипао ју је даровима.⁹² После битке код Димитријаде деспот Јован се, пошто је дошао на двор, одрекао деспотских инсигнија са образложењем да су сада цареви синови пунолетни и није право да други носе име највише власти (τῆς δεσποτείας).⁹³ Веома је индикативно да ће на исти начин Пахимер образложити и пад у немилост Константина Порфирогенита, брата Андроника II, те се стиче утисак да је управо то био модел којим је историчар у свом наративу представио пад у немилост рођене браће владајућих царева, који су, имплицитно у случају деспота Јована Палеолога, а експлицитно у случају Константина Порфирогенита, били сумњичени, односно оптужени за покушај узурпације највише власти. Док је, Пахимер, међутим, веома наклоњен деспоту Јовану, његова ненаклоност према Константину Порфирогениту је очита. Исто тако је индикативна и чињеница да су и у случају деспота Јована Палеолога, али и у случају Константина Порфирогенита, обојица владара, Михаило VIII и Андроник II, одузете поседе доделили својим синовима.⁹⁴ Не треба заборавити ни то да је деспот Јован 1259. године ожењен ћерком Константина Торника, који се 1261. године ставио на страну збаченог патријарха Арсенија, иако, упркос томе, 1264. године постаје цариградски епарх.⁹⁵ То би могло сугерисати да је и сам деспот Јован био присталица патријарха Арсенија, као што је, како ћемо видети, то био случај са неким другим члановима Михаилове уже породице. Коначно, не треба заборавити ни Пахимерову вест да је Михаило VIII поставио за великог дукса Италијана Ликарија, вероватно 1276. године, јер је „не много пре тога одбацио севастократора и деспота, своју рођену браћу“.⁹⁶ Без обзира на то да ли им је уистину, и Михаилу VIII и Андронику II, престо био угрожен, поступци обојице владара илуструју њихова настојања да учврсте наслеђе престола у оквиру сопствене гране породице.

Лионска унија

Један од највећих изазова владавине Михаила VIII представљао је покушај Карла Анжујског да обнови Латинско царство. Стога је византијски цар настојао да нађе савезнике на Западу и осујети освајачке планове свог противника. У ту сврху вођени су и вишегодишњи преговори са папом око успостављања уније двеју Цркава.⁹⁷

⁹² Pach. I, 285; II, 403, 415, 417.

⁹³ Pach. II, 435.

⁹⁴ *Баришић*, Константин Порфирогенит, 49, 56 и нап. 26.

⁹⁵ PLP no. 29129; *Schmalzbauer*, Tornikoi, 118–19.

⁹⁶ Pach. II, 525; *Живојиновић*, Јован Палеолог, 119.

⁹⁷ *Geanakoplos*, Michael Palaeologus, 161–213; *Nicol*, Greeks and Union of the Churches, 454–480; *Arampazes*, Λύων.

Историографија XIII и XIV века је овом проблему посветила мање просто-ра него ослепљењу Јована Ласкариса и узурпацији престола. С обзиром на то да се ради о делима која су настајала у круговима блиским василевсу, разумљиво је да су њихови аутори представљали званичну политику цариградског двора и да су се према питању уније одређивали у складу са курсом политике коју је водио владајући цар. Историјски спис Георгија Акрополита, који се завршава са 1261. годином, не представља извор за склапање уније, упркос чињеници да је управо он био њен потписник у царево име. Наша два основна извора стога остају историјски списи Георгија Пахимера и Нићифора Григоре. Њихов приказ тих догађаја разликује се, пре свега, у обиму у којем су представљени. Када први пут помиње планове Карла Анжујског да крене на Град, Георгије Пахимер нас обавештава да је цар, како би га умирио, упутио низ посланстава папи, која су имала један циљ: уједињење Цркава и подизање старог скандала (ἡ τῶν ἐκκλησιῶν ἕνωσις καὶ τοῦ παλαίου σκανδάλου ἀναίρεσις). Историчар истовремено подсећа да је посланство са истим циљем папи упутио још Јован III Ватац.⁹⁸ Патријарх и епископи нису пружили претерани отпор царевој политици, иако је то требало да учине.⁹⁹ Пахимер саопштава да епископи нису разумели озбиљност проблема који се налазио пред Црквом, док је цар на њега гледао из друге, политичке перспективе. Другим речима, Пахимер приписује одговорност за поменуте догађаје и цару и неким епископима,¹⁰⁰ јер, како експлицитно наводи, Михаило VIII је врло суровим мерама покушавао да постигне „мир и уједињење“. Највеће присталице царева политике били су архиђакон Константин Мелитиниот, протоапостоларије Григорије Кипарски, ретор Манојло Оловол и Јован Хумн, највероватније отац Нићифора Хумна, док су читавом питању са већим опрезом, штитећи обичаје и догму, прилазили патријарх Јосиф и хартофилак и дикофилак Јован Век.¹⁰¹ И сам писац је, заједно са Јовом Јаситом,¹⁰² учествовао у састављању одговора на царев Томос.¹⁰³ Цар је, међутим, наставио да припрема терен за потписивање уније, а успео је да придобије и Јована Века.¹⁰⁴

Михаило Палеолог није престајао да врши притисак на клирике, са једне стране наглашавајући да унија Цркава треба пре свега да буде ствар икономије, али истовремено настојећи и да је представи као мртво слово на папиру.¹⁰⁵ У

⁹⁸ Pach. II, 463.3–6, 471.12–17.

⁹⁹ Ibid. 473.6–24.

¹⁰⁰ Пахимер на још једном месту напада епископе због њиховог недовољно чврстог става према унионистичкој политици првог Палеолога, истичући да су управо они могли спречити такве немиле догађаје који су уследили, Pach. II, 499.16–501.10–19.

¹⁰¹ Пахимер нас детаљно извештава о Вековом сукобу са царем и затварањем у кулу Анема, Pach. II, 479.12–485.13.

¹⁰² PLP no. 7959.

¹⁰³ Pach. II, 487.13–14.

¹⁰⁴ Pach. II, 486–489.

¹⁰⁵ Pach. II, 495.29–497.1. О Пахимеровом виђењу црквене икономије, која се примењује како би се избегла још већа зла, cf. Failler, Principe de l'économie, 287–295.

свом том метежу, дошло је до поновног сукоба између Михаила VIII и Манојла Оловола. Оловол је, наиме, супротно претходном договору, одбио да подржи цареву страну, те га је Михаило VIII оптужио да је то била освета због њиховог ранијег сукоба око Јована IV. На тај начин Пахимер још једном истиче тежину царевог „првог греха“, који је утицао и на збивања око уније. Оловол је убрзо потом поново стравично мучен, заједно са Јовом Јаситом.¹⁰⁶

Пошто су царски изасланици 1274. године у Лиону потписали унију, патријарх Јосиф се мирно повукао са трона,¹⁰⁷ а на његово место је дошао Јован Век, коме је поверен задатак да води Цркву Ромеја и покуша да оконча шизму.¹⁰⁸ Завршавајући своју сложу проповест о тим догађајима, Пахимер наглашава да је унутар Цркве настала и друга шизма, која ће претити да доврши оно што је арсенитском шизмом започето, истовремено индикативно истичући да не жели да доноси свој суд о томе и препуштајући да то учини неко ко за то буде позван.¹⁰⁹ Међутим, из читавог Пахимеровог списка јасно је да тај његов коментар не стоји. Другим речима, иако је противник уније, Пахимер је не сматра највећим грехом Михаила VIII.

О догађајима везаним за Лионску унију исказ Нићифора Григоре је сажетији, али сличан Пахимеровом. Он их, такође, доводи у везу са опасношћу од Карла Анжујског и на крају кратко саопштава да је унија склопљена (γέγονεν ἡ κοίωσις).¹¹⁰ Григора у свом спису наводи и царево тврдње да унија треба да буде οἰκονομία, а не καίνοτομία, и да за циљ има да спречи да Град поново падне у руке непријатеља, чиме би Ромеји изгубили и породице и слободу. То, међутим, није дало резултата, те је цар прибегао проскрипцијама, протеривању, затварањима, ослепљивању, батинању, одсецању руку.¹¹¹ Упркос томе, монаси су наставили са подбуњивањем масе.¹¹² Ови људи, међу којима су се једни називали Арсенијевим следбеницима, други себе представљали као следбенике патријарха Јосифа, а трећи се називали неким трећим именом, одлазили су чак и у оне земље које се нису налазиле у границама Царства.¹¹³

¹⁰⁶ Pach. II, 501.20–505.4.

¹⁰⁷ Pach. II, 488–493.

¹⁰⁸ Pach. II, 515, 13–21. Пахимер даље наводи да је управо Јосиф био тај који је пружио подршку Јовану Веку приликом његовог избора за патријарха, те су тако током Вековог патријархата односи између њега и Јосифа били веома добри, Pach. II, 529.19–20.

¹⁰⁹ Ibid. 510–513.

¹¹⁰ Greg. I, 123.1–3, 12–15, 125.4–20.

¹¹¹ Ibid. 126.15–127.18. У биографији свога ујака, коју је саставио око 1329. године, Григора такође наводи да је он морао да побегне пошто се није слагао са царевом унионистичком политиком, да би се на то место вратио по доласку новог цара, *Laurent, Vie de Jean*, 42–46.

¹¹² О реакцији монаха на склапање Лионске уније уп. *Живојиновић*, Света Гора, 141–154; *Пиривајрић*, Хиландар, 97–125.

¹¹³ Greg. I, 128.6–9.

Треба нагласити да, за разлику од Пахимера, који помиње цареву сестру Евлогију као изразитог противника уније,¹¹⁴ Григора уопште не помиње раздор унутар царског дома. Он, као и Пахимер, приповеда да је Јован Век у почетку био противник царева унионистичке политике, али да је своје ставове променио након што је простудирао списе Нићифора Влемида.¹¹⁵ Чини се, стога, да оба историчара, сваки на свој начин, представљају питање уније више као практичан проблем који је требало решити ради заштите Царства. Ту политику су византијски цареви водили давно пре Михаила VIII, што Георгије Пахимер посебно наглашава.¹¹⁶

*

На крају своје приповести о Михаилу VIII, Георгије Пахимер наводи пророчанство везано за место царева смрти. Наиме, Михаило Палеолог је дао да се ослепи извесни Пахомије, оптужен да је ковао заверу, али и стога што је његово име било везано за пророчанство које се односило на крај Михаилове владавине.¹¹⁷ Михаило Палеолог је умро у селу Пахомиу, чиме се пророчанство испунило. То се догодило у петак, 11. децембра 1282. године.¹¹⁸

Нићифор Григора нас такође обавештава да се цар упокојио у поменутом селу. Његов син Андроник није дао да му се отац сахрани како би приличило једном цару, већ је наредио да се изнесе из логора и затрпа, како га не би растргле дивље звери. Из Григориног наратива произлази да је то било стога што се Андроник није слагао са очевом црквеном политиком. Али он је, како писац истиче, јако волео оца и у тој љубави је превазилазио све синове који су икада волели своје очеве. Григора Михаила Палеолога представља као човека пријатног спољашњег изгледа, корпулентног, искусног ратника, паметног, елоквентног, енергичног, дарежљивог, особито на почетку владавине, чиме је хтео да придобије своје поданике. Михаила је мучила савест због увођења новина у Цркву, што је учинио како би својој деци осигурао наследство престола. Од њих, међутим, није добио ни достојну сахрану пошто су његова деца ставила црквене законе изнад љубави према оцу.¹¹⁹ Григора завршава опис Михаила VIII констатацијом да је у свему био паметан и миљеник среће, али је његова слабост била превелика љубав према деци, због које је и починио све грехе. Бог је њему предодредио да ће владати, што је кроз многе знаке било посведочено, а

¹¹⁴ Pach. II, 487.7-9.

¹¹⁵ Pach. II, 486-489; Greg. I, 128.14-130.11.

¹¹⁶ Пахимер је и сам био састављач једног списка о происхођењу Светог Духа, при чему је дошао до закључка, користећи се формулацијом Светог Јована Дамаскина, да Дух производи кроз Сина, δι' υἱοῦ, Beck, Kirche; Nicol, Byzantine Reaction, 127 n. 1. Историчар је, међутим, био приморан да заједно са осталим клирицима Свете Софије потпише потчињење римској цркви 1277. године, Pérez Martín, Conflit de l'Union, 412, nap. 3. Пахимер је остао противник уније, или бар таквим настоји да се прикаже, Laiou, Andronicus II, 345-348.

¹¹⁷ Pach. II, 615.22- 617.15.

¹¹⁸ Pach. II, 667.4-16.

¹¹⁹ Greg. I, 153.10-154.8.

цар би, „да је заштитио свој језик од кривоклетства, да није окрвавио своје руке и да није традицију Цркве хтео да промени, надилазио све царе у свему ономе што је вредно хвале.“¹²⁰ Иако би призвук ироније који се осећа у овим речима сведочио да је писац био свестан свих „грехова“ оснивача династије Палеолог, његова слика Михаила VIII далеко је позитивнија од Пахимерове.

*

По ступању Андроника II на византијски престо 1282. године, раскол у византијској Цркви и друштву, започет са уклањањем легитимног наследника Јована IV Ласкариса са власти и продубљен потписивањем Лионске уније, наста виће да представља проблем и главни изазов владавине новог цара. Андроников повратак ортодоксији и политика умереног курса (μεση ὁδός)¹²¹ симболично су започети спаљивањем списа и једне и друге стране на саборима у Влахерни и Адрамитиону 1283. и 1284. године, сменом Јована Века са патријаршијске столице и његовом осудом, као и јавним исповедањем Символа вере.¹²² Највећи заговорници новог курса били су, између осталих, царева тетка Евлогија и Теодор Музалон.¹²³ У складу са новом верском политиком, у Царству Ромеја настаје *Црквена историја* Нићифора Калиста Ксантопула,¹²⁴ пишу се похвална слова у којима се цар велича као заштитник православља,¹²⁵ а најближи сарадници Михаила VIII Палеолога бивају замењени њиховим синовима, који се такође одричу политике својих очева. Тако ће Нићифор Хумн, највероватније син Јована Хумна, који је био присталица Михаилове унионистичке политике, једно време заузимају позицију месазона, а њега ће на том положају заменити Теодор Метохит, син Георгија Метохита, који је, заједно са архиђаконом Константином Мелитиниотом, остао до краја доследан црквеној политици првог Палеолога.¹²⁶ Константин Акрополит, син Георгија Акрополита, такође ће бити велики логотет и имаће истакнуто место у друштву, у којем ће његов хагиографски рад бити веома

¹²⁰ Ibid. 155.7–12. Треба приметити да је сличну карактеризацију Нићифор Григора дао и за Јована Кантакузина у дванаестој књизи свог историјског списа, Greg. II, 590.14–19.

¹²¹ Тако је називају најпре Pach. III, 53.27, а потом и Greg. I, 162.18–20.

¹²² Pach. III, 67.10–18.

¹²³ Пахимер бележи да је Музалон био бичеван пошто је одбио да оде као посланик папи, Pach. III, 23.19–31.

¹²⁴ PG CXLV, 558–1332; *Winkelmann*, Bedeutung, 439–447; *Panteghini*, Kirchengeschichte, 248–266. У припреми је ново издање текста Црквене историје, које приређују А. Бергер и В. Зерван.

¹²⁵ Андроник II је прослављан у похвалним словима Георгија Кипарског, Нићифора Хумна и Нићифора Григоре, *Рагошевић*, Похвална слова, 61–83. Григорије Кипарски (*Boissonade*, Anecdota Graeca, I, 374–375) и Нићифор Хумн (*Boissonade*, Anecdota Graeca, II, 31) Андронику II приписују очеве војне успехе. Иако се Андроник II величао због повратка ортодоксији, изненађује колико мало места у односу на похвалу других царевих квалитета заузима ово питање. Ту је посебно индикативан случај Нићифора Хумна, који је написао изразито дугу похвалу овом владару у којој је тек неколико последњих страница посвећено одбацивању уније и царевом повратку православљу, *Boissonade*, Anecdota Graeca, II, 53.

¹²⁶ Георгије Метохит је творац *Домајтске историје*, која је имала за циљ да приближи Латине и Ромеје, *George Metochites*, I–III.

плодотворан.¹²⁷ Григорије Кипарски, који је у Пахимеровом спису био један од заговорника уније, промениће своје становиште по доласку на престо новог цара и постаће патријарх који ће сачинити Томос у коме ће се анатемисати Јован Век, Константин Мелитиниот и Георгије Метохит.¹²⁸ Занимљив је и случај Теодора Музалона, за кога се претпоставља да је био син протовестијара Георгија Музалона и Теодоре Кантакузине, царева сестричине,¹²⁹ који је иступио као жестоки противник уније и који је једно време био и месазон Андроника II.¹³⁰

Арсенитска шизма наставиће да буде претња током читаве владавине Михаиловог наследника. Андроник II ће настојати да јој стане на пут и тиме формално заврши питање сопственог легитимитета, који не само да је био угрожен узурпацијом престола од стране Михаила VIII већ и чињеницом, што су арсенити посебно истицали, да је патријарх Јосиф, који је крунисао Андроника као савладара, био изопштен од стране Арсенија, чиме један део Цркве другог Палеолога није признавао као легитимног владара.¹³¹ Стога Андроник II 1284/5. године на царској галији свечано преноси Арсенијеве посмртне остатке са Принчевских острва и полаже их у Цркву Св. Софије. У њој је, године 1310, у церемонији у којој су учешћа узели и посмртни остаци патријарха Арсенија, обученог у свечану архијерејску одежду, патријарх Нифон прочитао Арсенијев опроштај упућен читавом народу.¹³² На тај начин је цар завршио своју ревизију историје тиме што је прокламовано нешто што се косило са последњом вољом патријарха Арсенија.¹³³ Наиме, како нас извештава Пахимер, Андроник II је тврдио да је патријархов тестамент био фалсификат јер би прави патријарх опростио непријатељима на самртном одру. Цар је, такође, тврдио да му је Арсеније дао свој благослов, као и да је у једном тренутку тражио од Михаила VIII да абдицира у корист сина.¹³⁴ Овај Андроников чин, међутим, не треба посматрати као његову капитулацију пред мртвим патријархом или као патријархову постхумну рехабилитацију, већ као свесно својатање Арсенија у склопу настојања да спречи остатке противника свог оца да буду центар непрестаног отпора.¹³⁵

¹²⁷ Nicol, Constantine Akropolites, 249–256.

¹²⁸ Потписник тог томоса био је и сам Пахимер, Pach. VIII, 124–131.

¹²⁹ Polemis, Doukai, 148; Makripoulias, Mouzalon Family; Samara, Θεόδωρος Μουζάλων, 21–23.

¹³⁰ О пажљиво осмишљеној и систематској политици Андроника II, када је у питању избор његових најближих сарадника, истакнутих интелектуалаца „средњег слоја“, који је имао за циљ да преко кључних актера, Теодора Музалона, Константина Акрополита, Нићифора Хумна и Теодора Метохита, контролише не само читаву мрежу литерата широм Царства, а тиме урбану елиту „средњег слоја“, већ и елиту првог ранга, укључујући и сопствени клан, одакле долазе и најозбиљнији изазови његовој владавини cf. Gaul, All Emperor's Men, 245–270.

¹³¹ О проблему Јосифовог крунисања Андроника II cf. Pach. III, 50, n. 97.

¹³² Greg. I, 262.15–19.

¹³³ Патријарх Арсеније је у свом завештању анатемисао свакога ко не буде поштовао његову последњу вољу, уп. претходно излагање.

¹³⁴ Pach. IV, 508–527.

¹³⁵ Shawcross, In the Name of the True Emperor, 221–224.

Син Михаила VIII се у току своје владавине сусретао са жестоком опозицијом и у оквиру свог сопственог рода, а понајвише у редовима оне гране породице која је подржавала патријарха Арсенија и којој су припадали потомци његове тетке Марије. О томе нас веома подробно обавештава Георгије Пахимер, који редове свог историјског списка посвећује и тадашњим истакнутим вођама арсенита, монаху Јакинту и царевом рођаку, Јовану Тарханиоту.

Јован Тарханиот¹³⁶ је био најмлађи син Нићифора Тарханиота и Марије (Марте) Палеологине, сестре Михаила VIII. Заједно са браћом је одгајан у царској палати, али је само њега подигао ујак деспот Јован Палеолог. Како се после сабора у Адрамитиону 1284. године ставља на страну радикалних арсенита, у јесен или зиму 1289. године је најпре протеран, а потом осуђен за издају и затворен. Индикативно је, међутим, да ће га Андроник II по потреби у неколико наврата ослобађати и поново затварати, у складу са својом политиком према арсенитима. Цар га је чак 1298. године послао у Малу Азију, како би тамо спровео реформе.¹³⁷ Извори га не помињу од 1304. до априла 1321. године, када Јован Кантакузин саопштава да је умро.¹³⁸

Још једна побуна у току владавине Андроника II Палеолога завређује пажњу јер би такође могла сугерисати умешаност арсенита у контекст оспоравања легитимитета царево власти. Андроник II је 1294. године у Малу Азију послао Алексија Филатропина,¹³⁹ који је имао за задатак да ратује против Турака. Он је био царев нећак, други син Михаила Тарханиота, сина Марије/Марте, сестре Михаила VIII и Нићифора Тарханиота, и ћерке Алексија Филантропина, генерала Михаила VIII. Сматра се, стога, да је уживао подршку арсенита, будући да је његов стриц био управо Јован Тархантот.¹⁴⁰

Михаило VIII Палеолог у делу Јована Кантакузина

Узурпација престола Михаила VIII од Јована IV Ласкариса се у контексту грађанског рата 1341–7. године користи супротно дотадашњим аргументима – да се оправда право Палеолога на трон.¹⁴¹ Нићифор Григора, присталица Јована Кантакузина током овог сукоба, у говору за који тврди да је изговорио Јован XIV Калека, саопштава да је патријарх оптужио Кантакузина да је хтео да изврши исто оно што и Михаило Палеолог, само на хуманији начин, веридбом своје ћерке са Јованом V. Другим речима, регентство изједначује Кантакузина

¹³⁶ PLP no. 27487.

¹³⁷ Pach. I, 55, 10–12, I, 273, 6 f.; Pach. II, 381, 4f., 383, 10, 285, 11f, Pach. III, 235, 285–297, 299; *Laiou*, Constantinople and the Latins, 87–89.

¹³⁸ Pach. IV, 508–527; *Laiou*, Constantinople and the Latins, 197; Cant. I, 57; уп. даље излагање.

¹³⁹ PLP no. 29752.

¹⁴⁰ Pach. III, 237–257, 284–289; IV, 326–329, 440–443; *Laiou*, Constantinople and the Latins, 81–83.

¹⁴¹ *Shawcross*, In the Name of the True Emperor, 227.

са Михаилом VIII, а Јована V са Јованом IV, од чије зле судбине треба да се спаси.¹⁴² Управо, између осталог, и из тих разлога, Јован Кантакузин нема негативан став према Михаилу VIII и управо тог цара користи као модел у различитим контекстима, директно или посредно, како би оправдао своје активности или дисквалификовао односно рехабилитовао личности које су у различитим периодима биле у различитим односима са њим самим.

У уводу свог историјског списка Кантакузин први пут експлицитно помиње Михаила Палеолога. Наводећи генеалогију царева од Алексија III Анђела, Кантакузин каже да је, након Јована (IV), са којим се прекида царска линија Теодора Ласкариса, царско достојанство прешло (ή βασιλεία μετέβη) Михаилу Палеологу. Писац, потом, генеалогију Палеолога завршава са Михаилом IX.¹⁴³

Већ први Кантакузинов помен Михаила VIII индикативан је из неколико разлога. Најпре, јасно је да писац није осуђивао начин на који је први Палеолог преузео власт. Међутим, Кантакузинов став према Михаилу VIII подједнако, иако посредно, илуструју и његови ставови према другим личностима или догађајима о којима приповеда. У вези са тим треба нагласити да Кантакузин готово не пропушта прилику да нагласи сродство како појединих личности које помиње тако и сопствено са првим Палеологом, али то, наравно, чини доследно селективно, у складу са тим на чијој се страни конкретна личност налазила у време сукоба о којима говори.¹⁴⁴ У овој конкретној висти то се може приметити у двоструким аршинима када су у питању другорођени царски синови. Најпре, он нетачно наводи да је Михаило VIII имао тројицу синова: Андроника, Константина и Теодора. Иако Кантакузин на овај начин, можда, само избегава навођење података који нису важни за његову приповест, мало је вероватно да није знао за Михаиловог најстаријег, рано преминулог сина Манојла.¹⁴⁵ Ако се у контексту права наслеђивања престола и прихвати да је Константин био Михаилов други преживели син, Кантакузин за њега наглашава да је био рођен у порфири (έν τῇ πορφύρα τεχθέντα) и на тај начин му приписује епитет који је, између осталог, требало да сугерише одређена права по питању наслеђа престола.¹⁴⁶ Константин Порфирогенит¹⁴⁷ није носио ниједно од највиших дворских достојанстава, па ни достојанство деспота, које му је приличило, будући да је био други преживели син. Сам Андроник II је свом другорођеном сину Константину доделио, како приличи, то достојанство. Нићифор Григора је, међутим, забележио да је Михаило VIII намеравао да Константину преда Солун и

¹⁴² Greg. II, 758.12–759.2.

¹⁴³ Cant. I, 9–12.

¹⁴⁴ Cant. I, 18, 54, 91.

¹⁴⁵ PLP no. 21528.

¹⁴⁶ О квалитету порфирородности cf. ODB 1701 (M. McCormick).

¹⁴⁷ О Константину Порфирогениту уп. Баршић, Константин Порфирогенит, 43–58.

Македонију и од тих области практично начини посебну државу,¹⁴⁸ али је умро пре спровођења те идеје у дело. Са друге стране, Кантакузинов старији син Матија носио је неуобичајено достојанство „изнад деспотског, а непосредно иза царског”, што је некада носио Михаилов син Константин Порфирогенит.¹⁴⁹ И као што је за Константина било предвиђено да влада Македонијом као полуне-зависни владар, тако је и Матија, први по рангу одмах иза цара, добио Тракију као доживотну аутономну кнежевину-апанажу.¹⁵⁰ Истовремено, Кантакузин, како је речено, бележи да је Константин, син Андроника II, носио достојанство деспота, како и приличи другорођеним синовима, што је, опет, био случај и са његовим млађим сином Манојлом. Чини се да је овде у питању јасна паралела између Михаила VIII и његовог сина Константина са једне и Јована Кантакузина и његовог сина Матије са друге стране. Ако се има у виду да је, као што је познато, Кантакузин управо свог сина Матију касније крунисао за цара с намером да он наследи престо, онда се стиче утисак да Кантакузин од самог почетка свог дела започиње са дисквалификацијом Андроника II релативизујући легитимитет његовог доласка на власт и, посредно, одобравајући став његовог оца, који је, како нас извори обавештавају, био више наклоњен Порфирогениту.

Иако је своје дело започео царском генеалогичком, Кантакузин је делимично понавља у 43. глави прве књиге. Поново нас, наиме, обавештава да је цар Михаило, први Палеолог, имао тројицу синова. Синови су такође имали синове, а Константин Порфирогенит је имао јединца Јована.¹⁵¹ Њему је велики логотет Метохит дао ћерку Ирину за жену, а стриц цар му је доделио титулу паниперсеваста. Овај паниперсеваст је био управник Солуна, а пошто је дао ћерку Марију за жену владару Трибала Стефану Краљу (Дечанском), хтео је уз тастову помоћ да, одметнувши се (ἀποστῆσας) од цара, успостави сопствену власт.¹⁵² Иако Кантакузин акције паниперсеваста Јована карактерише као отпадништво, занимљиво је да он ту власт карактерише термином *δυναστεία*. Иако се не може тврдити да Кантакузин на тај начин сугерише да је паниперсеваст Јован имао право на владавину у оквиру сопствене гране породице, индикативно је да он још једном подсећа на генеалогичку о којој је детаљно писао већ на почетку списка, стављајући у први план овог пута, кроз паниперсеваста Јована, заправо његовог оца Константина Порфирогенита.

Кантакузин наново помиње Михаила VIII када нас упознаје са узроком првог грађанског рата (1321–1328) – одлуком цара Андроника II да унука Андроника млађег, прећуткујући повод томе, лиши царског достојанства. Он приповеда да је, иако је још из времена првог цара Палеолога Михаила био обичај да сви управници провинција положи заклетву верности новом цару/

¹⁴⁸ Greg. I, 187.18–22.

¹⁴⁹ Cant. III, 33.

¹⁵⁰ Greg. II, 814.13–15; Cant. III, 48; *Максимовић*, Генеза, 122.

¹⁵¹ PLP no. 21479.

¹⁵² Cant. I, 208–211.

царевима, после смрти Михаила IX донет декрет по којем се заклетва полага-ла само Андронику старијем и оном кога овај именује, док је име Андроника млађег изостављено.¹⁵³ Михаило VIII очигледно је овде поменут у контексту да-вања легитимитета обичају који је, иако се то експлицитно не каже, био пошто-ван у случају Андроника II, који га је, опет, сада погазио. Стога и ова приповест има за циљ да даље гради негативну представу о Андронику II истичући га и као кривца за почетак грађанског рата.

У сличном духу Кантакузин, приповедајући о доласку Теодора Синадина у табор Андроника млађег, бележи да је овај потицао из угледне породице: са мајчине стране је припадао царском роду, јер је она била ћерка брата првог цара Палеолога Михаила.¹⁵⁴ И овде је у питању помен Михаила VIII у позитивном контексту, да се нагласи угледно порекло једног од најзначајнијих присталица Андроника III и самог Кантакузина, што је представљало Синадинов посебан квалитет.¹⁵⁵ Синадиново порекло од бочне лозе Палеолога такође подсећа на чињеницу да се Андроник II током читаве своје владавине суочавао са разли-читим видовима опозиције легитимитету престола.

Када приповеда о суђењу Андронику млађем, пред сам почетак сукоба, априла 1321. године, Кантакузин бележи да није присуствовао састанку њего-вих сабораца, јер се у то време налазио код породице свог недавно преминулог ујака Тарханиота (θεῖου αὐτῷ τοῦ Ταρχανειώτου), сина сестре првог цара Палео-лога Михаила, како би присуствовао сахрани.¹⁵⁶

Помен Јована Тарханиота и његове родбинске везе са Михаилом VIII није случајан, с обзиром на улогу коју је Тарханиот имао како у време владавине Михаила VIII, тако, посебно, у време владавине Андроника II. Из те вести је очигледно да је Кантакузин имао блиске родбинске везе са оном граном поро-дице Палеолога која се противила политици Михаила VIII, будући да је њего-ва сестра Марија/Марта, мајка Јована Тарханиота, била присталица патријар-ха Арсенија.¹⁵⁷ У време о којем Кантакузин говори (1321) арсенитска шизма је

¹⁵³ Cant. I, 17.

¹⁵⁴ Сматра се да је Теодора Комнина Палеологина била ћерка севастократора Константина Палеолога, брата Михаила VIII Палеолога, cf. PLP no. 21381; Cant. I, 37.

¹⁵⁵ Синадин је, како бележи Кантакузин, био „ἐξ εὐπατριδῶν καὶ τὸ γένος περιφανές“, ibid. 37. Угледно порекло, као и припадност сенаторском слоју, што је донекле представљало друштве-не синониме, за Кантакузина имају посебне квалитете. Аристократски систем вредности и у том смислу поштовање традиција Царства Ромеја концепт је који је јасно видљив у његовом исто-ријском спису. О Кантакузину као представнику аристократије cf. Weiss, Kantakuzenos, 5-20.

¹⁵⁶ Cant. I, 57; PLP no. 27487; Tinnfeld, Kantakuzenos, 202-205.

¹⁵⁷ Кантакузинову повезаност са овом граном породице Палеолога сугерише и један пер-гамент из Манастира Ватопеда, на којем је, у виду седам монограма, забележено његово име. Шести од поменутих монограма представља презиме Тарханиот и то је први пут да се овај па-тронијем везује за Јована Кантакузина, Tinnfeld, Kantakuzenos, 201, 203. У својим историјским списима Григора и Кантакузин помињу двојицу Манојла Тарханиота, Кантакузинових рођака истог имена, од којих је један погинуо у бици код Филокрене, Cant. I, 361.25-362.3, док је други

формално залечена, што би имплицирало да помен Јована Тарханиота, те његове мајке и самог Михаила VIII, има за циљ да подсети на династичку политику првог цара Палеолога. У том смислу је индикативна и чињеница да је Кантакузинова мајка Теодора сахрањена у цариградском Манастиру Кира Марта, који је основала управо поменута сестра Михаила VIII. У историографији се најчешће узима да је Кантакузин био у сродству са Јованом Тарханиотом преко мајке Теодоре, тачније преко бабе са мајчине стране, Теодоте Тарханиотисе Главене.¹⁵⁸ Међутим, како сам цар-писац бележи, 6. јануара 1342. године умрла му је мајка Теодора. Кад је за то сазнала Теодора, сестра Андроника III, бивша бугарска царица,¹⁵⁹ која је после мужевљеве смрти боравила на двору у Цариграду, сахранила ју је у манастиру (Кира Марта), који је носио име по њеној баби са мајчине стране, тј. по сестри првог цара Палеолога, у предачким гробовима (τῆς πρὸς μητρὸς ἐκείνης μάμμης ἀδελφῆς τοῦ πρώτου τῶν Παλαιολόγων βασιλέως Μιχαὴλ τῆς Μάρθας προσαγορευομένην, ἐν τοῖς πατρίοις κατέθηκε τάφος).¹⁶⁰ Из приповести је јасно да је Кантакузинова мајка Теодора та која је била у сродству са Маријом/Мартом Палеологином, јер то сродство, по мајчиној линији, није било могуће у случају Теодоре/Теодосије, сестре Андроника III, будући да је њихова мајка била Марија Дукена Палеологина, супруга Михаила IX и ћерка Лава II, владара Малојерменске краљевине у Киликији.¹⁶¹ То би сугерисало да је Кантакузинова мајка Теодора била или унука,¹⁶² или, вероватније, праунука Марије/Марте Палеологине.¹⁶³ Пре свега, чини се мало вероватним да би Кантакузинова мајка носила исто име као и њена мајка, Теодора, будући да је уобичајена пракса код Византинаца, али и код првих Палеолога, подразумевала да деца носе имена по деди или баби.¹⁶⁴ Да је Кантакузинова мајка Теодора била унука Марије/Марте чини се мало вероватним и с обзиром на хронолошке

учествовао на Кантакузиновој страни у току грађанског рата са регентством у Цариграду, Greg. II, 652.13–14; PLP nos. 27500, 27503.

¹⁵⁸ PLP no. 4207; Manuelis Philae Carmina, 74–75; *Papadopoulos*, Versuch, no. 26; *Leontiadēs*, Tarchaneiotai, no. 44, 81.

¹⁵⁹ Теодора, у монаштву Теодосија, била је ћерка Михаила IX и Марије Дукене Палеологине, удата најпре за бугарског цара Светослава, а потом за Михаила Шишмана, cf. PLP no. 21379.

¹⁶⁰ Cant. II, 222–223.

¹⁶¹ PLP no. 21394.

¹⁶² *Tinnefeld*, Kantakuzenos, 204–205. Поред тројице синова, Андроника, Михаила и Јована, знамо да је Марија/Марта (PLP no. 21389) имала и ћерку Теодору (PLP no. 27510).

¹⁶³ Сличну претпоставку изнео је Фаје, *Pach*, II, 380, n. 2.

¹⁶⁴ У том смислу треба подсетити да су и Марија/Марта и Ирина/Евлогија имале ћерке по имену Теодора (PLP no. 27510; PLP no.10943), које су име, очигледно, добиле по баби Теодори. Када су у питању унуци и унукe Марије/Марте, за сада знамо једино да је њен други син Михаило (PLP no. 27505) имао синове, протовестијара Тарханиота и пинкерна Алексија Дуку Филантропина. Друга Михаилова сестра, Ирина/Евлогија (PLP no. 21360) имала је унуку Ирину (PLP no. 24142), ћерку поменуте Теодоре Палеологине Кантакузине Раулине, која је, очигледно, име добила по баби. Ирина, ћерка Михаила VIII (PLP no. 21359) имала је ћерку Теодору, названу тако очигледно по баби, а исти је случај био и са Теодором, ћерком Андроника II (PLP no. 21375).

оквиру који се намећу. Знамо, наиме, да је Мартина ћерка Теодора имала два брака. У првом је била удата за Василија Каваларија (1258–59), а у другом за великог стратопедарха Валанидиотиса (1260), који је умро пре 1266. године, па се сматра да се она те године и замонашила.¹⁶⁵ Ако би се узело да је она била Кантакузинова баба, то би значило да је његова мајка Теодора родила сина са 35 година, те да је у тренутку смрти 1342. године имала бар 82 године. Иако то није невероватно, немамо обавештења да је њена смрт била последица дубоке старости, већ болести која је настала услед лошег третмана у строгом притвору у којем се налазила по заповести Алексија Апокавка.¹⁶⁶ Све друго што знамо о њој, како из списка њеног сина, тако и из пера Нићифора Григоре, сугерише да је била веома енергична жена, те, зато, не у дубокој старости.¹⁶⁷ Стога се чини вероватнијим да је Кантакузинова мајка Теодора била, како је речено, праунука Марије/Марте Палеологине, тј. унука њене ћерке Теодоре, те, тако, ћерка Теодорине нама непознате ћерке. Извесне недоумице би могла изазвати чињеница да се Теодора Кантакузина у једној повељи из 1338. године потписала као *θεία Ανδρονικά* III.¹⁶⁸ Међутим, чини се да термин не одражава прави степен сродства, већ је употребљен због разлике у годинама између Теодоре и василевса.¹⁶⁹ Везаност своје породице за престонички Манастир Кира Марта Кантакузин још једном наглашава када нас обавештава да се и његова супруга Ирина, у монаштву Евгенија, повукла у манастир назван по Марти, који је наслеђем припао Кантакузину (*ἐκ πατρῶου κλήρου διαφέρουσαν Καντακουζηνῶ τῷ βασιλεῖ*).¹⁷⁰ Чини се да се термин *πατρῶος/πατρῶου κλήρου*, употребљен у обе претходне вести, односи начелно на наследно право тј. наслеђе, не и нужно на наслеђе по очевој линији.¹⁷¹ У истом манастиру су се, пошто су им се упокојили мужеви,

¹⁶⁵ PLP nos. 2057 и 27510.

¹⁶⁶ Cant. II, 219–222.

¹⁶⁷ Cant. I, 125, 138, 260, 371–3, 395; II, 105, 136; Greg. II, 530. Григора, додуше, када приповеда о њеној смрти наводи да су је њено благостање и срећа пратили и у старости (*γῆρως*), до тренутка док није допала заробљеништва, Greg. II, 617.15–18. Међутим, Григора је, након затварања у Хору када је био у 60. години старости, себе сматрао старим човеком (*τῷ γῆρῳ*). Greg. II, 1013.12, 1045.18–20.

¹⁶⁸ Actes de Kutlumus, 87. На истом месту се Јован Кантакузин помиње као *γαμβρὸς τοῦ κραταοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως*, *ibid.* 87. Cf. повељу Андроника III Палеолога из 1329. године, у којој су Теодора и Јован Кантакузин поменути на исти начин (*Regel*, Χρυσόβουλλα, 16). О термину *γαμβρὸς βασιλέως* писао је *Runciman*, Lucas Notaras, 447–449. Кантакузин је по свој прилици овде назван *γαμβρὸς* зато што је његова жена Ирина Кантакузина (PLP no. 10935) била унука Ирине Палеологине, сестре Андроника II, али и зато што је та веза могла бити реалнија и стварнија од њиховог родбинског далеког сродства, *Осјиројорски*, Сερска област, 154.

¹⁶⁹ Треба имати на уму да је Марија/Марта била око 10 година старија од Михаила VIII, те је разумљиво што је Теодора Кантакузина била бар толико старија од Андроника III, који је био вршњак са њеним сином. О термину *θεῖος* cf. *Осјиројорски*, Сερска област, 153–154. О рођачким везама међу првим Палеолозима cf. Gaul, All Emperor's Men, 257.

¹⁷⁰ Cant. III, 307.

¹⁷¹ *Tinnefeld*, Kantakouzenos, 205 n. 24. Да је у питању наслеђивање по очевој линији сматрао је *Nicol*, Kantakouzenos, 30 nap. 53.

замонашиле и Кантакузинове ћерке Марија и Јелена, па се данас верује да је манастир у неком тренутку прешао у руке породице Кантакузин.¹⁷²

С обзиром на претходно речено, постаје јасно зашто цар-писац у читавом свом делу нарочито инсистира како на сопственом тако и на племенитом пореклу (или његовом одсуству) као нарочитом квалитету главних протагониста његовог историјског списа. Коначно, једино на то је и могао да се позива, будући да би његова веза са Палеолозима била ипак даље сродство. У том смислу постоји велика сличност између Јована Кантакузина и самог Михаила VIII, који такође у аутобиографским уводима типика Манастира Св. Димитрија-Келивара и Св. Авксентија инсистира на свом угледном и племенитом пореклу.¹⁷³ Стога се чини да поменом ујака Јована Тарханиота писац подједнако има за циљ да подсети на сопствено сродство, иако даље, са Палеолозима, али и да још једном подсети на опозицију владавине Андроника II.

Кантакузин на једном месту такође бележи како га је једном приликом хвалио стари цар јер је у њему препознао особине његовог деде по мајци. Чак би, како је рекао, када не би имао коме од своје крви да остави Царство, управо њега, Кантакузина, препоручио Ромејима.¹⁷⁴ Ми не знамо ништа о Кантакузиновом деди, али Кантакузин, чини се, ово наглашава како би истакао сродство са Палеолозима по мајци, а тиме и сопствено право на трон.¹⁷⁵ Индикативно је, у том смислу, да у разговорима са папским легатом Павлом око пројекта уније Црква 1367. године Кантакузин назива Михаила VIII својим дедом.¹⁷⁶

Непосредно пре почетка првог грађанског рата, Андроник III је, пошто је претходно на суђењу, како би их заштитио, рекао деди да нема присталице, убрзо потом одлучио да му то ипак призна и од њега затражи заштиту за њих преко великог логотета Теодора Метохита. Овај је одбио да то учини јер му није било познато да се цареви заклињу поданицима, већ обрнуто. Млади цар је, међутим, подсетио да је, не тако давно, његов предак (πρόγονος) Михаило, тада поданик цара Јована Ватаца, побојавши се од њега, побегао владару Персијанаца, одакле је цару послао поруку и затражио да се закуне да ће му опростити бег и да у будућности неће предузимати ништа против њега. Цар је, иако владар, дао заклетву.¹⁷⁷ Епизода на коју овде подсећа Андроник Млађи заправо је непрецизна Кантакузинова интерпретација најпре оптужбе за издају у време Јована III Ватаца (1253), а потом и бега Михаила Палеолога на двор иконијског султана у

¹⁷² ODB 1163 (A. M. Talbot).

¹⁷³ Michaelis Palaeologi de vita sua, 447-451; BMFD, 1215, 1217.

¹⁷⁴ Cant. I, 186.

¹⁷⁵ Johannes Kantakouzenos, n. 237, 266.

¹⁷⁶ „παρὰ τοῦ αὐθέντου καὶ πάππου μου τοῦ βασιλέως κυροῦ Μιχαήλ, τῶν Παλαιολόγων τοῦ πρώτου“, Meyendorff, Projets de Concile, 173; Максимовић, Политичка улога, 152.

¹⁷⁷ Cant. I, 82-83.

време Теодора II Ласкариса (1256).¹⁷⁸ Овде је она, очигледно, поменута како би се двоструко оптужио Андроник II: не само да не следи пример тако угледног цара попут Јована Ватаца¹⁷⁹ већ и не подражава ситуацију у којој је био његов отац, чиме посредно и суптилно оспорава царски легитимитет старом цару.

Када приповеда о збивањима везаним за освајање Епира у време владавине Андроника III,¹⁸⁰ Јован Кантакузин одлучује да становништву опседнуте Арте и градском заповеднику Николи Василицису¹⁸¹ одржи час из историје. Анђели нису изградили власт тако што су земљу ослободили од варвара, већ су је узели незаконито искористивши рат Латина против Ромеја, иако су били поданици ромејског цара који им је поверио управу над земљом на годину дана. А како је Бог дозволио да Латини узму Цариград и Тракију и већину градова Македоније, и пошто је Ромејско царство пребачено на Исток, Анђели су задржали Акарнанију за себе и тамо су се учврстили као господари. И много година касније пошто су Палеолози управљали Царством Ромеја (ὕπὸ τῶν Παλαιολόγων ἰθυνομένης τῆς Ῥωμαίων βασιλείας), протерали су Латине уз Божију помоћ и ујединили су Азију и Европу под својом влашћу. Они су затражили Акарнанију од Анђела, али нису могли да успоставе Царство тамо, јер су ови нелегално и насилно држали земљу и неколико пута су се оружаном супротставили царској војсци. И када их је садашњи цар потчинио, то чини с правом, будући да враћа земљу својих предака, јер води порекло од најстаријег цара Ромеја у непрестаној сукцесији.¹⁸²

Чини се да Кантакузин овде најексплицитније износи свој став према владавини династије Палеолога у целини, а на тај начин, посредно и према њеном оснивачу. За њега је владавина Палеолога легитимна и представља елемент континуитета: Палеолози су преузели Царство, које је, пошто су Латини заузели Цариград, пребачено на Исток, чиме је јасно ставио до знања и да је Никеја била та која је законито баштинила све ромејске државне традиције. Андроник III је легитимни цар легитимне династије Палеолога, што је, наравно, укључивало и Михаила VIII.

Кантакузинов наратив, који од самог почетка гради негативну слику о Андронику II, чак и у наизглед неважним детаљима, на неким местима такође бележи епизоде које се могу довести у везу са Михаилом VIII или бар читаочеву

¹⁷⁸ *Geanakoplos*, Michael Palaeologus, 21-32.

¹⁷⁹ Јован III Ватац је почео да се поштује као Св. Јован Милостиви, сматра се, убрзо после смрти, cf. *Constantelos*, John Vatatzes, 92-104.

¹⁸⁰ Епир је 1338. године поново, иако привремено, ушао у оквире Византијског царства, али ће већ 1348. доћи под српску власт, *Cant*. I, 499-504, 509-534; cf. *Nicol*, Despotate, 107-139.

¹⁸¹ PLP no. 2475.

¹⁸² *Cant*. I, 520-521. Са друге стране, цар Михаило VIII у уводу у типик за Манастир Св. Димитрија Палеолози-Келивара у Цариграду, истиче да је био победоносан у Тесалији над онима који су били побуњени против ромејске власти годинама (τοὺς τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς πολλῶν ἐτῶν ἀποστάτας), истовремено истичући да је поразио и њих и њихове савезнике који су били под командом ахајског принца, те да је потом потчинио Акарнанију, Етолију и земљу око залива Криса и приморао два Епира да се потчине, *Michaelis Palaeologi de vita sua*, 455; *BMFD*, 1244.

мисао спонтано усмеравају у том правцу. Један од таквих примера свакако је епизода са почетка *Историје* у којој Кантакузин гради приповест о томе како је Андроник старији мрзео свог унука. Још од раније га је, будући да се млади Андроник сасвим био посветио лову и хиподромским тркама, исмевао као неспособног да буде на престолу, не само приватно већ и у присуству родбине, али и оних из сената. Због тога му је унук, потиштен, послао Јосифа Филозофа¹⁸³ како би сазнао разлог таквом дедином понашању. Овај, како бележи Кантакузин у једном од многобројних говора у свом мемоарском спису,¹⁸⁴ обраћајући се Андронику II, наглашава да неко ко хвали своје дете већ тиме изазива велико подозрење у истинитост таквих тврдњи. Али ако отац непрестано понижава и тврди да син није достојан престола, онда ће сваки Ромеј да помисли да је то само кап у мору онога што отац зна.¹⁸⁵ Не можемо се отети утиску да су ове мисли заправо биле усмерене на самог Андроника II и против њега, јер, како је забележио Григора, његов га је отац мање волео у односу на млађег брата Константина Порфирогенита.¹⁸⁶

Индикативна је и епизода када Кантакузин предлаже Андронику III да убеди Синод да објави како ће свако ко после његове смрти буде узурпирао престо његовог сина бити екскомунициран. Андроник III, међутим, није био наклоњен том предлогу, сматрајући да се треба уздати у свемоћну руку (Божију) јер је она та која се стара о дечијој безбедности, а не уздати се у безвредну помоћ (σικίτην ἑλικουρίαν) која потиче од људског изума, будући да таквим проналасцима цареви пре њих нису постигли ништа. Говорио је да заклетве, јемства и сличне ствари неће заплашити оне који смишљено бирају да искористе прилику. Стога би такав поступак не само био бескористан већ би нанео и много штете другима.¹⁸⁷ Иако Михаило VIII није именован, ово место, чини се, има за циљ да покаже како такве мере нису спречиле првог Палеолога да узурпира престо Јовану IV Ласкарису.

Све Кантакузинове вести о којима је било речи, изузев епизоде која се односи на припајање Епира и Тесалије¹⁸⁸ и вести да му је мајка сахрањена у Манастиру Кира Марте,¹⁸⁹ односе се на збивања која су се одиграла током првог грађанског рата, када се Кантакузин налазио на страни Андроника III. Стога се стиче утисак да је сваки помен Михаила VIII имао за циљ да дисквалификује

¹⁸³ PLP no. 9078.

¹⁸⁴ Кантакузин, више него иједан други византијски историчар, у своје дело убацује опширне говоре, који у целини чине готово више од његове половине и који немају само литерарну функцију већ и циљ да оправдају његов став, *Hunger, Literatur, 472f; Kazhdan, L'histoire de Cantacuzène, 279–335.*

¹⁸⁵ Cant. I, 26–28.

¹⁸⁶ Greg. I, 186.24–187.14; *Баришић*, Константин Порфирогенит, 43–58.

¹⁸⁷ Cant. II, 17–18.

¹⁸⁸ Cant. I, 520–521. Уп. претходно излагање.

¹⁸⁹ Cant. II, 222–223; Cant. III, 307. Уп. претходно излагање.

старог цара или бар релативизује легитимитет његове царске власти, са једне, а са друге стране да оправда поступке његовог унука. Када се говори о збивањима у време владавине Андроника III (1328-1341), Михаило VIII поменут је, како је већ речено, са циљем да се нагласи, са једне стране, легитимитет Никејског царства као јединог баштиника свих традиција Царства Ромеја после 1204. године, а са друге стране легитимитет царске власти Андроника III и читаве династије Палеолога, и у том контексту њихових права на Епир и Тесалију. Стога не чуди да се први цар Палеолог помиње само једном када се говори о збивањима у време другог грађанског рата (1341-1347), када бележи да му је мајка сахрањена у Манастиру Кира Марте. Помен цара узурпатора у приповести која има за циљ да одбаци утемељеност оптужби да је сам Кантакузин узурпирао престо не би била срећно литерарно решење. Зато се Кантакузин наново враћа Михаилу VIII у последњем делу свог списка, који прати догађаје између 1347. и 1356, односно 1363. године.

То најпре чини када приповеда о збивањима која су уследила по његовом доласку на власт фебруара 1347. године. На притужбе својих најугледнијих присталица да морају да трпе и служе поражене, Кантакузин најпре правда царицу Ану Савојску, а за Јована V истиче да је млад и неискусан. Упркос томе, није му јасно како царичине присталице чине то што чине, с обзиром на чињеницу да је Кантакузин показао дарезљивост (φιλοτιμία) и чини оно што ниједан претходни цар није. Јер, иако је ставио Царство под своју власт, узео је уз себе да владају и оне који су претходно владали.¹⁹⁰ Иако га овде не именује, јасно је да Кантакузин има на уму Михаила VIII и његову узурпацију престола од Јована IV.

Када, потом, говори о преписци са папом Климентом VI (1342-1352), коју започиње са циљем да се организује нови поход против Турака, Кантакузин, на папин помен спајања развојених удова Христових саопштава да не може да искаже колику жељу има према унији, и да би био спреман да за њу буде жртвован (ὕπερ τῆς ὁμονοίας ἀποσφαγῆναι). Ако би пепео његовог тела осигурао унију, он би први ставио дрво на ватру у којој би био спаљен. Ипак, сматра да унију треба пажљиво припремити и извести, да не буде резултат нечијег личног мишљења, што је и довело до раскола, већ да Римска црква треба да узме у обзир мишљење других Цркава. Другим речима, Кантакузин тражи да се одржи сабор. Јер оно што је покушао Михаило, први цар од Палеолога, није било успешно, већ се расцеп погоршао, а подељеност је постала гора. Стога он сам неће пристати ни на какве новотарије (καινοτομία), уколико их не прихвати сабор.¹⁹¹

Знамо да је Јован Кантакузин током читаве своје политичке каријере водио преговоре око уније Цркава.¹⁹² Активна улога главног преговарача са папским легатом Павлом припаће му у преговорима који су се одиграли по

¹⁹⁰ Cant. III, 44.

¹⁹¹ Cant. III, 53-62.

¹⁹² Максимовић, Политичка улога, 152-155.

његовом повлачењу са власти, 1367. године у Цариграду, у којима он, као монах Јоасаф, понавља у суштини све оно што је по питању уније изнео и у својој *Историји*.¹⁹³ У овој вести свог историјског списа Кантакузин, међутим, помиње Михаила VIII како би објаснио или чак оправдао чињеницу да је сам преговарао о унији са толико омраженим Латинима. Истина, помен првог цара Палеолога у овом контексту садржи и негативну димензију истицањем чињенице да је једини пропуст Михаилове унионистичке политике био тај што унија није била последица одлуке једног општег црквеног сабора.

Приповедајући, потом, о томе како су му дошли посланици многих некадашњих ромејских градова, сада потчињених Трибалима, нудећи му предају, Кантакузин бележи да су се међу њима налазили и представници из Скопља, које је отргнуто од државе Ромеја још у време првог цара Палеолога Михаила.¹⁹⁴ Коначно, Кантакузин последњи пут експлицитно помиње Михаила VIII када, приповедајући о рату између Венеције и Ђенове који је почео августа 1350. године, а у који је Византија била увучена на страну Серенисима, бележи да Млечани и Ромеји немају сталне уговоре, већ само споразуме од године до године, што је стање које датира још од времена првог цара Палеолога Михаила.¹⁹⁵ У обе вести је, чини се, Михаило VIII поменут са циљем да се Кантакузин ослободи политичке одговорности по питању територијалних губитака Царства у корист Срба, односно амбивалентних односа са Млетачком републиком, који су се, чак и када су били пријатељског карактера, често окончавали на штету Царства.¹⁹⁶

Историографија XV века

Историографија XV века поклања изненађујуће мало пажње оснивачу најдуже царске династије на византијском престолу. Лаоник Халкокондил и Критовул са Имброса га уопште не помињу. Георгије Сфранцис, приказујући династички легитимитет, помиње Михаила као родоначелника династије у тренутку када помиње смрт последњег цара, Константина XI.¹⁹⁷ Изузетак је, у том погледу, једино Дука, иначе изузетно наклоњен Јовану Кантакузину.¹⁹⁸ У генеалогiji византијских царева, коју наводи на почетку свог дела, Дука помиње Михаила VIII као владара који је ослепео свог претходника. На другом месту овај писац каже да су несреће

¹⁹³ О овим преговорима нас обавештава један анонимни текст, наклоњен Кантакузину (*Meyendorff*, *Projets*, 149–169; *idem*, *Jean-Joasaph*, 363–369); *Максимовић*, Политичка улога, 160–169.

¹⁹⁴ *Cant.* III, 133; ВИНЈ VI, 517 и п. 506а.

¹⁹⁵ *Cant.* III, 188.

¹⁹⁶ У конкретној вести у питању је рат који је августа 1350. године избио између Венеције и Ђенове и у који је Византија против своје воље увучена на страну Млетака, пошто су Ђеновљани из Галате напали Цариград. Рат је убрзо прерастао у византијско-ђеновљански сукоб, из кога су се Млечани извукли, а окончан је маја 1352. године на штету Византије, cf. *Nicol*, *Byzantium and Venice*, 271–276.

¹⁹⁷ *Sfranze*, *Cronaca*, 134.

¹⁹⁸ *Ducas*, 41–45, 47–49, 51–53, 55, 57–59, 63, што је још више појачано пишевим крајње негативним ставом према Јовану V (*ibid.* 65, 67, 71).

које су задесиле Ромеје биле последица греха због погажених заклетви које су дали Јовану IV Ласкарису, пристајући да подрже Михаила Палеолога као свог владара. Овој осуди додаје и кршење заклетви датих приликом склапања уније како у Лиону, тако и у Фиренци, будући да, како знамо, ниједна није заживела међу Ромејима. Најексплицитнији је, међутим, пред крај дела, када донекле образлаже разлог зашто и даље пише, и то о победама тиранина који је уништио његов народ. Писца су, наиме, убедили да о тим догађајима пише из следећег разлога: док је још био младић, сазнао је од старијих људи, достојних поштовања, да ће крај тираније Османлија (τῆς τυραννίδος τῶν Ὀτμάνων) да се догоди истовремено са крајем Царства Палеолога (τῆς βασιλείας Παλαιολόγων). Јер ова двојица су започела истовремено, Осман у тиранији, а Михаило Палеолог у царствовању (ἐν βασιλείᾳ). Према том пророчанству, најпре ће доћи крај царевима и Граду, а потом Османлијама. Тако се у то време Михаило окренуо пророштвима (οἰωνοσκοπήσας)¹⁹⁹ како би видео да ли ће његов син наследити власт. Јер, морила га је савест пошто је он сам узурпирао престо тако што је ослепео легитимног наследника и после тога су многа изопштења изречена на рачун њега и његове породичне линије.²⁰⁰ Индикативно је да на овом месту Дука, као и Нићифор Григора, бележи да је Михаила VIII морила савест. Међутим, док је Григора тврдио да је разлог томе био тај што је цар увео новине у Цркву, Дука, и сам велики присталица уније, више инсистира на првом Палеологовом греху, ослепљењу Јована IV.

Силвестер Сиропул,²⁰¹ велики епископ Цариградске цркве, те њен патријарх по паду Цариграда (1463-1464), написао је *Мемоаре*, према мишљењу издавача В. Лорана, после 1443. године, дакле још за живота Јована VIII Палеолога. Иако је, према сопственој тврдњи, као члан византијске делегације која је отпутовала у Италију на сабор у Ферари-Фиренци под притиском најпре потписао финални акт о уједињењу Цркава, по повратку у Цариград постаје огорчени противник уније. То можда донекле објашњава чињеницу да се у његовом спису први Палеолог који ће потписати унију помиње на само једном месту. Наиме, Сиропул нам приповеда како су се једном приликом, током трајања сесија сабора, чланови византијске делегације окупили у царевим одајама да би се консултовали око извесних формулација које су им предложили Латини. Јовану VIII, који је настојао да приволи чланове своје делегације да потпишу унију, обратио се присутни епископ Хераклеје речима: „Молим те, свети мој господару, пази да не учиниш и сада оно што је учинио цар господин Михаило латинофрон“.²⁰²

¹⁹⁹ О магији и гатањима у Византији cf. Fögen, Magic, 99-115; Magdalino, Occult Science, 119-162, нарочито 158-60.

²⁰⁰ Ducas, 33, 49, 319, 399-401. Потпуно неутрално, Дука на једном месту помиње да је Михаило VIII дао дозволу извесним Ђеновљанима да експлоатишу руднике стипсе Старе Фокеје северно од смирског залива и западно од планина из којих се добијала, *ibid.* 205.

²⁰¹ PLP no. 27217; ODB 2001 (A. Papadakis).

²⁰² Syropoulos, 428.

У још неколико текстова насталих током XIV и XV века Михаило VIII помиње се као *λατινόφρων*. Михаило Панарет, историчар Трапезунтског царства, забележио је да се ћерка Михаила VIII, порфирородна Евдокија, удала септембра 1282. године за трапезунтског цара Јована II Великог Комнина. Убрзо потом Михаило VIII је умро, а његов син Андроник, који га је наследио, јавно га је осудио (*στηλιτεύσας*) јер је био латинофрон (*διὰ τὸ λατινόφρων*).²⁰³

Кратка хроника бр. 7 сачувана је у рукописима који су настали током прве три деценије XV века.²⁰⁴ Стога можда и не чуди да се у њеној белешци бр. 5 први цар Палеолог такође помиње као *λαίινοφρον*. Белешка нас обавештава да су до тог тренутка (1390/91) Палеолози држали власт већ 130 година. „Догодио (*εὐρέθη*) се зодион Михаила Палеолога латинофрона (*λατινόφρωνος*) онај (*τοιοῦτον*). П. П. П. се тако растурило, уништило (*ἐλύθη γοῦν οὕτως*). Умро је Палеолог у петак у селу Пахомиу“.²⁰⁵

Исти термин, *λαίινοφρον*, употребљен је и за извесног Мисаила Мускарана,²⁰⁶ поменутог у сатиричном тексту „Путовање у подземни свет” аутора идентификованог као Мазарис, који је настао 1414–1415. године. Он је означен као „клеветна, лоповска, одвратна, непоштена хуља и џепарош... лажни астролог који не зна грчки како ваља, а латинофрон је (*λατινόφρονα*)”.²⁰⁷ Бити латинофрон у првој половини XV века, очигледно, није био много цењен квалитет.

Закључак

На основу свега изложеног, јасно је да се историографија епохе Палеолога, из различитих разлога, непрестано враћала оснивачу последње византијске царске династије. Док је Георгије Акрополит писао са циљем да прослави и оправда, те тако да легитимитет новом цару, Георгије Пахимер је имао другу намеру. Он је у свом историјском спису доследно настојао да осуди сваки сегмент политике Михаила VIII, чак и када је реч била о несумњиво великим достигнућима, попут враћања Цариграда. Иако се не може експлицитно тврдити да је Андроник II са тим имао директне везе, поставља се питање како је једна тако оштра критика могла да буде изречена на рачун оца актуелног цара и оснивача династије, будући да би се тиме додатно компромитовао иначе упитан легитимитет нове владарске породице, а да није постојала бар прећутна сагласност владајућег цара. Није без значаја и чињеница да је Пахимер био

²⁰³ Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου, 62.

²⁰⁴ Kleinchroniken I, 59–62.

²⁰⁵ Ibid. 63–64.

²⁰⁶ Неки истраживачи, као и издавачи овог текста, идентификовали су га као Димитрија Скарана, логаријаста двора (*Letters of Manuel II, Ivii–Ix, 141; Mazaris, 113*). Та је идентификација недавно доведена у сумњу (*Ganchou, Démétrios Kydonès, 477 sq.*).

²⁰⁷ Mazaris, 46–48.

човек Цркве, који је активно учествовао у важним догађајима који су се тичали подједнако проблема арсентиске шизме и Лионске уније. Стиче се, стога, утисак да Пахимеров наратив потпуно свесно осуђује Михаила VIII и „његове грехе” како би се њих ослободио његов син. Томе у прилог иде и начин на који је Пахимер представио владавину Андроника II, где непрестано истиче царско настојање да залечи све сукобе у византијском друштву и Цркви. Међутим, упркос царској званичној покајничкој и политици „умереног курса”, чињеница је да се други Палеолог током своје владавине сурово обрачунао са сваком реалном и потенцијалном опозицијом наслеђу престола у оквиру сопствене гране породице. С тим у вези намеће се питање због чега се у Григорино доба јавила потреба за поновним писањем о догађајима који су, како се може претпоставити, били довољно познати његовим савременицима и о којима су се они могли обавестити у делима претходних историчара. Разлог томе би, вероватно, требало тражити у карактеру Григориног списка, времену у којем је он настао, као и политичким околностима и личностима које су давале правац како токовима спољне и унутрашње политике, тако и литерарном стваралаштву престонице. Григорине књиге о Михаилу VIII највероватније су настале у доба владавине Андроника III, те би их у том светлу требало тумачити и разумети. С обзиром на чињеницу да су се у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера налазили опречни подаци о Михаилу VIII, прадеди тада владајућег цара, разложно је претпоставити да је било потребе ублажити како Акрополитов претерано позитиван, тако и Пахимеров негативан став о првом Палеологу и дати коначан суд о почецима владајуће династије. Пошто то није било могуће за владе Михаиловог сина и наследника Андроника II, династија Палеолога се у време Андроника III већ око 80 година налазила на трону, велике распре у самој држави и Цркви биле су завршене, а са доласком нове млађе генерације на власт могла се осетити одређена нада у јачање државног организма и територијалну експанзију. Григорино сажето приказивање догађаја из владе Михаила VIII као и његов умерени исказ, али и лично дивљење према цару који је за писца представљао скоро идеалног владара, одговарале су културној и политичкој клими која је владала у Царству 30-их година XIV века. Григорин литерарни опонент, Јован Кантакузин, који свој историјски спис пише искључиво како би оправдао сопствену улогу у историјским збивањима, подсећа читаоца на Михаила VIII кад год има за циљ да дисквалификује Андроника II и релативизује његово право на престо, пре свега када су у питању догађаји везани за први грађански рат 1321–1328. године, или оправда сопствене политичке потезе, попут поновног покретања преговора око уније Цркава. Супротно историчарима XIII и XIV, писци прве половине XV века, са изузетком *лајинофрона* Дуке, осуђивали су оснивача последње византијске царске династије, што је и разумљиво, због његове унионистичке политике, будући да је његов потомак Јован VIII 1439. године потписао другу, Фирентинску унију, која је дубоко поделила византијско друштво непосредно пред крај његове повести.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Ανωνύμου συνόψις χρονική, ed. *K. Sathas*, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, VII, Paris 1894 [Anonymou synopsis chronikē, ed. *K. Sathas*, Mesaionikē bibliothekē, VIII, Paris 1894].
- Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle*, (Archives de l'Atchos II²) Paris 1988.
- Boissonade, F.*, Anecdota Graeca I-II, Paris 1829–30.
- Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, ed. *J. Thomas, A. Constantinides Hero, G. Constable*, Washington D.C. 2000.
- Die byzantinischen Kleinchroniken I, ed. *P. Schreiner*, Wien 1975.
- Dmitrievsky, A.*, Opisanie liturgicheskikh rykopisei, vol. 1: Typika, pt. 1, Kiev 1895, 769–94.
- Dölger, F.*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, 3. Teil, Regesten von 1204–1282, München, Berlin 1932.
- Ducas*, Historia Turco-Byzantina (1341–1462), ed. *V. Grecu*, Bucharest 1958.
- Ephraem Aenii Historia Chronica, recensuit *O. Lampsides*, Athene 1990.
- Georgii Acropolitae Opera, Volumen I, recensuit *A. Heisenberg*, editionem anni MCMIII et correctionem curavit *P. Wirth*, Stuttgart 1978.
- George Akropolites, The History, trans. *R. Macrides*, Oxford 2007.
- George Metochites, Dogmatic History, I–II, Nova Patrum Bibliotheca, ed. *Cardinal A. Mai, J. Cozza-Luzi*, Rome 1871; III, Nova Patrum Bibliotheca, ed. *J. Cozza-Luzi*, Rome 1905.
- Georges Pachymères, Relations historiques I–IV, édition, introduction et notes par *A. Failler*, traduction française par *V. Laurent et A. Failler*, Paris 1984–1999.
- Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di *R. Maisano*, Roma 1990.
- Grégoire, H.*, Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, Byzantion 29– 30 (1959–60) 447–475.
- Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, vol. I–III, ed. *L. Schopeni*, Bonnae 1828–1832.
- Johannes Kantakouzenos, Geschichte II, übersetzt und erläutert von *G. Fatouros* und *T. Krischer*, Bibliothek der griechischen Sprache 17, Stuttgart 1982.
- Laurent, V.*, La vie de Jean, Métropolitte d'Héraclée du Pont, Archeion Pontou 6 (1934) 3–63.
- Les „Mémoires“ du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439), éd. par *V. Laurent*, Paris 1971.
- Manuelis Philae Carmina inedita, ed. *E. Martini*, Napoli 1900.
- Manuelis Holoboli Orationes, I–II, Program des königlichen Victoria-Gymnasiums zu Potsdam, ed. *M. Treu*, Potsdam, 1906–7, 78–98.
- Mazaris's Journey to Hades, ed. *L. Westerink et alii*, Seminar Classics 609, State University of New York and Buffalo 1975.
- Meyendorff, J.*, Projets de Concile Oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, Dumbarton Oaks Papers 14 (1960) 149–177.
- Μιχαήλ τοῦ Παναρέτου Περί τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ed. *O. Lampsides*, Athene 1958 [Michaēl tou Panaretou Peri ton Megalon Komnēnon, ed. *O. Lampsides*, Athene 1958].
- Nicephori Gregorae Byzantina Historia, I–II, cura *L. Schopeni*, Bonnae 1829–30.
- Nicephori Gregorae Explicatium in librum Synesii 'De Insomniis', introduzione, testo critico e appendici a cura di *P. Pietrosanti*, Bari 1999.
- Patrologiae Cursus Completus, Series Graeco-Latina, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866.
- Regel, W.*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ἐν Πετρούπολει 1898 [*Regel, W.*, Chrysoboulla kai grammata tēs en to Hagio Orei Atho ieras kai sebsmias megistēs monēs tou Batopediou, en Petroupolei 1898].

The Chronicle of Morea, Το χρονικὸν τοῦ Μορέως. A History in Political Verse, relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the XIII Century, ed. *J. Schmitt*, London 1904.

The Letters of Manuel II Palaeologus, ed. *G. T. Dennis*, Washington D.C. 1977.

Византијски извори за историју народа Југославије VI, ур. *Ф. Баршић, В. Ферјанчић*, Београд 1986 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI, ed. *F. Barišić, V. Ferjančić*].

Литература – Secondary Works

Arampazes, Ch., Η σύνοδος της Λύων, Thessalonike 2002 [*Arampazes Ch.*, He synodos tes Lyon, Thessalonike 2002].

Баршић, Ф., Константин Порфирогенит Палеолог, Зборник радова византолошког института 22 (1983) 43–58 [*Barišić, F.*, Konstantin Porfirogenit Paleolog, Zbornik radova Vizantološkog instituta 22 (1983) 43–58].

Beck, H. G., Kirche und Theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959.

Czebe, G., Studien zum Hochverratsprozesse des Michael Palaiologos im Jahr 1252, Byzantinisch-neugriechische Jahrbucher 8 (1931) 57–80.

Constantelos, D., Emperor John Vatatzes' Social Concern: Basis for Canonization, Kleronomia 4 (1972) 92–104.

Dölger, F., Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael VIII. Palaiologos (1258–1282), PARAS-PORA, Ettal 1961, 178–188

Failler, A., Chronologie et composition dans l'Historie de Georges Pachymère, Revue des études byzantines 38 (1980) 5–103.

Failler, A., Le principe de l'économie ecclésiastique vu par Pachymère, Actes du XVI^e Congrès international des Études byzantines, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/4 (1983) 287–295.

Failler, A., La proclamation impérial de Michel VII et de Andronic II, Revue des études byzantines 44 (1986) 237–251.

Failler, A., Les sources de Nicéphore Grégoras pour le règne des premiers Palaiologoi, Revue des études byzantines 69 (2011) 219–234.

Ферјанчић, В., Михајло IX Палеолог (1277–1320), Зборник Филозофског факултета XII–1 (1974) 333–356 [*Ferjančić, V.*, Mihailo IX Paleolog (1277–1320), Zbornik Filozofskog fakulteta XII–1 (1974) 333–356].

Ферјанчић, В., Савладарство у доба Палеолога, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 307–383 [*Ferjančić, V.*, Savladarstvo u doba Paleologa, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 307–383].

Fögen, M. T., Balsamon on Magic: From Roman Secular Law to Byzantine Canon Law, Byzantine Magic, ed. *H. Maguire*, Washington D.C. 1995, 99–115.

Ganchou, Th., Démétrios Kydonès, les frères Chryssobergès et la Crète (1397–1401), Bizanzio, Venezia e il mondo franco–greco (XII–XV secolo), ed. *Ch. Maltezou, P. Schreiner*, Venezia 2002, 435–493.

Gaul, N., All the Emperor's Men (and His Nephews). Paideia and Networking Strategies at the Court of Andronikos II Palaiologos, 1290–1320, *Dumbarton Oaks Papers* 70 (2016) 245–270.

Geanakoplos, D. J., Emperor Michael Palaeologus and the West 1258–1282: A Study of Byzantine-Latin Relations, Harvard 1959.

Georgiadou V., Η εικόνα της αυτοκρατορικής εξουσίας και η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας από τον ΙΓ' στο ΙΔ' αιώνα. Μια μέθοδος ανάγνωσης των ιστορικών κειμένων του Παχυμέρη, του Γρηγορά και του Καντακουζηνού, Athene 1997 (διδασκαρική διατριβή) [*Georgiadou V.*, He eikona tes autokratōrikes exousias kai he ideologias tes byzantines historiographias apo ton 13. sto 14. aiona. Mía methodos anagnōses ton historikon keimenon tou Pachymere, tou gregora kai tou kantakouzenou, Athene 1997, PhD thesis].

- Gounarides P.*, Το κίνημα των Αρσενιατών 1261–1310. Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων, Athene 1999 [*Gounarides P.*, Το kinema ton Arseniaton 1261–1310. Ideologikes diamaches ten epoche ton proton Palaiologon, Athene 1999].
- Hunger, H.*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I, München 1978.
- Kazhdan, A. P.*, L'histoire de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire, Byzantion 50 (1980), 279–335.
- Коробейников, Д. А.*, Михаил VIII Палеолог в Румском султанате, Византийский временник 64 (2005) 77–98 [*Korobejnikov, D. A.*, Mihail VIII Paleolog v Rumskom sultanate, Vizantijskij vremennik 64 (2005) 77–98].
- Kyriakidis, S.*, The idea of civil war in the thirteenth and fourteenth-century – Byzantium, Сборник радова Византолошког института 49 (2012) 243–256.
- Lampakes S.*, Γεώργιος Παχυμέρης. Προτέκδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό δοκίμιο, Athene 2004 [*Lampakes S.*, Georgios Pachymeres. Protekdikos kai dikaiophylax. Eisagogiko dokimio, Athene 2004].
- Laiou, A.*, Constantinople and the Latins: the foreign policy of Andronicus II 1282–1328, Harvard 1972.
- Leontiades, I. G.*, Die Tarchaneiotai. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Thessalonike 1998.
- Macrides, R.*, The New Constantine and the New Constantinople–1261?, Byzantine and Modern Greek Studies 6 (1980) 13–41.
- Magdalino, P.*, Notes on the Last Years of John Palaiologos, Brother of Michael VIII, Revue des études byzantines 34 (1976) 143–9.
- Magdalino, P.*, Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th–12th Centuries), The Occult Sciences in Byzantium, ed. *P. Magdalino, M. Mavroudi*, Geneva 2006, 119–162.
- Makripoulias, C.*, Mouzalon Family, Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor, <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=8357>>
- Максимовић, Љ.*, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354–1383), Сборник радова византолошког института 9 (1966) 121–193 [*Maksimović, Lj.*, Politička uloga Jovana Kantakuzina posle abdikacije (1354–1383), Zbornik radova Vizantološkog instituta 9 (1966) 121–193].
- Максимовић, Љ.*, Генеза и карактер апањажа у Византији, Сборник радова византолошког института 14–15 (1973) 103–154 [*Maksimović, Lj.*, Geneza i karakter arapanaja u Vizantiji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 14–15 (1973) 103–154].
- Meyendorff, J.*, Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de Concile Oecuménique en 1367, Akten des XI. Intern. Byzantinisten –Kongresses, München 1960, 363–369.
- Mihailovski R.*, The Battle of Pelagonia, 1259: A New Look at the March Routes and Topography, Byzantinoslavica 64 (2006) 275–284.
- Nicol D.*, The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons, 1274, Byzantium: its ecclesiastical history and relation with the western world, 113–146, Variorum Reprints, London 1972.
- Nicol D.*, The Greeks and the Union of the Churches: The Preliminaries to the Second Council of Lyons, 1261–1274, Byzantium: its ecclesiastical history and relation with the western world, 454–480, Variorum Reprints, London 1972.
- Nicol, D.*, The Date of the Battle of Pelagonia, Byzantinische Zeitschrift 49 (1956) 68–71.
- Nicol, D.*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.
- Nicol, D.*, Constantine Akropolites: A Prosopographical Note, Dumbarton Oaks Papers 19 (1965) 249–256.
- Nicol, D.*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460, Washington D.C. 1968.
- Nicol, D. M.*, Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations, Cambridge 1988.
- Oikonomides, N.*, Le serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance, Revue des études byzantines 21 (1963) 101–128.
- Остројорски, Г.*, Серска област после Душанове смрти, Београд 1965 [*Ostrogorski, G.*, Serska oblast posle Dušanove smrti, Beograd 1965].
- Panteghini S.*, Die “Kirchengeschichte“ des Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, Ostkirchliche Studien 58 (2009) 248–266.

- Papadopoulos, A. T.*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259–1453, Amsterdam 1962.
- Pérez Martín, I.*, Le conflit de l'Union des Eglises (1274) et son reflet dans l'enseignement supérieur de Constantinople, *Byzantinoslavica* 56 (1995) 411–422.
- Пиривајџић, С.*, Манастир Хиландар и Лионска унија, Осма казивања о Светој Гори, Београд 2013, 97–125 [*Pirivatrić, S.*, Manastir Hilandar i Lionska unija, Osmo kazivanja o Svetoj Gori, Beograd 2013, 97–125].
- Polemis, D.*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968.
- Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 sq.
- Prinzing, G.*, Ein Mann τυραννίδος ἄξιος. Zur Darstellung der rebellischen Vergangenheit Michaels VIII. Palaiologos, Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Gebrurtstag, eds. *I. Vassis et alii*, Berlin 1998, 180–197.
- Рагошевић, Н.*, Похвална слова цару Андронику II Палеологу, Зборник радова византолошког института 21 (1982) 61–83 [*Radošević, N.*, Pohvalna slova caru Androniku II Paleologu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 21 (1982) 61–83].
- Runciman, S.*, Lucas Notaras, γαμβρός βασιλέως, *Polychronion*. Festschrift F. Dölger, Heidelberg 1966, 447–449.
- Samara, D.*, Θεόδωρος Μουζάλων: βιοεργογραφική μελέτη, Ph.D. diss, University of Thessalonike, 2014 [*Samara, D.*, Theodoros Mouzalon: bioergografikē meletē, Ph.D. diss, University of Thessalonike, 2014].
- Schmalzbauer, G.*, Die Tornikoi in der Palaiologezeit. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 18 (1969) 115–135.
- Shawcross, T.*, In the Name of the True Emperor: Politics of Resistance after the Palaiologan Usurpation, *Byzantinoslavica* 66 (2008) 203–227.
- Shawcross, T.*, The Cronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece, Oxford 2009.
- Stauridou-Zafraka, A.*, Νίκαια και Ηπειρος τον 13^ο αιώνα-ιδεολογική αντιπαράθεση, Athene 1991 [*Stauridou-Zafraka, A.*, Nikaia kai Ēpeiros ton 13. aiona- ideologikē antiparathesē, Athene 1991].
- Svoronos, N.*, Le serment de fidélité à l'empereur byzantine et sa signification constitutionnelle, *Revue des études byzantines* 9 (1951) 106–142.
- Sykoutres, I.*, Περί τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, Ἑλληνικά 2 (1929) 267–332; Ἑλληνικά 3 (1930) 15–44; Ἑλληνικά 5 (1932) 107–126 [*Sykoutres, I.*, Peri to schima ton Arseniaton, *Hellēnika* 2 (1929) 267–332; *Hellēnika* 3 (1930) 15–44; *Hellēnika* 5 (1932) 107–126].
- Talbot, A.-M.*, Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII, *Dumbarton Oaks Papers* 46 (1992) 295–303.
- Talbot, A.-M.*, The Restoration of Constantinople under Michael VIII, *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993) 243–261.
- The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I–III, New York, London 1991.
- Tinnefeld, F.*, Stammte Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos von einer Tarchaneioten-Linie ab?, *Byzantinoslavica* 56 (1995) 201–208.
- Tudorie, I.-A.*, Le schism arsenite (1265–1310): entre *akribeia* et *oikonomia*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 48 (2011) 133–175.
- Weiss, G.*, Joannes Kantakuzenos, Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969.
- Winkelman, F.*, Zur Bedeutung der Kirchengeschichte des Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 44 (1994) 439–447.
- Wirth, P.*, Die Begründung der Kaisermacht Michaels VIII. Palaiologos, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 10 (1961) 85–91.
- Живојиновић, М.*, Света Гора и Лионска унија, Зборник радова византолошког института 18 (1978) 141–154 [*Živojinović, M.*, Sveta Gora i Lionska unija, Zbornik radova Vizantološkog instituta 18 (1978) 141–154].
- Живојиновић, М.*, О Јовану Палеологу, брату Михаила VIII, Зборник Филозофског факултета 14/1 (1979) 103–122 [*Živojinović, M.*, О Jovanu Paleologu, bratu Mihaila VIII, Zbornik Filozofskog fakulteta 14/1 (1979) 103–122].

Maja Nikolić

University of Belgrade – Faculty of Philosophy
manikoli@f.bg.ac.rs

Bojana Pavlović

Institute for Byzantine Studies of the SASA
bojana.pavlovic85@gmail.com

THE IMAGE OF MICHAEL VIII IN THE HISTORICAL WORKS OF THE PALAIOLOGAN PERIOD

The historiography of the Palaiologan period was, for various reasons, continually looking back at the founder of the last Byzantine dynasty. Whereas George Akropolites was writing with the aim to celebrate, justify and therefore provide the new emperor with legitimacy, George Pachymeres had other intentions. In his *Συγγραφικὰ ἱστορία* he congruously insisted on judging every aspect of Michael VIII's policy, even when he referred to the emperor's undisputably greatest achievements, such as the recapture of Constantinople. Even though it cannot be explicitly claimed that Andronikos II was directly involved, it can be argued that such sharp criticism could not have been expressed on the founder of the dynasty and the father of the ruling emperor, without Andronikos II's silent consent at least, since it would additionally compromise the legitimacy of the Palaiologoi. It is also important to stress that Pachymeres belonged to the Church circles and was actively involved in the important events related both to the Asrenite schism and the Union of Lyon. Therefore it can be said that Pachymeres' narrative deliberately condemns Michael VIII for his "sins" in order to absolve his son. This is also supported by the way in which Pachymeres presented the reign of Andronikos II, constantly emphasizing the emperor's persistence to bring to an end all the conflicts in the Byzantine society and its Church. Nevertheless, in spite of the emperor's official repentant and the policy of "mild course" (μέση ὁδός), it is a fact that the second Palaiologos cruelly dealt with any form of real or potential opposition to the succession of the throne within his branch of the Palaiologan family (Constantine Porphyrogenetos, Alexios Philathropenos, John Tarchaneiotes), during his entire reign. Consequently, it can be discussed why the need for rewriting the events which, as it can be assumed, were familiar to his contemporaries and of which one could have been informed in the narratives of his predecessors, arose in the time of Nikephoros Gregoras. The reason for this should probably be sought in the character of Gregoras' work, the period in which it was written, as well as the political circumstances and personalities that dictated the course of the Empire's foreign and internal politics, as well as the literary trends of Constantinople. Gregoras' books on Michael VIII were most likely written during the reign of Andronikos III and should, therefore, be interpreted and understood in that respect. Considering the fact that in the works of George Akropolites and George Pachymeres there were to be found contradictory information on Michael VIII, the great-grandfather of Andronikos III, it is reasonable to assume that there was a need to alleviate

both Akropolites' exaggerated positive and Pachymeres' negative attitude towards the first Palaiologos and to make a final assessment of the beginnings of the ruling dynasty. At the time of Andronikos III, the dynasty of the Palaiologoi was firmly established on the throne, the great disputes in the state and the Church were brought to an end, and with the coming of a new, younger generation, a certain hope in revival and territorial expansion was felt. Gregoras' concise presentation of the reign of Michael VIII, as well as his moderate testimony, but also his personal admiration for the emperor who represented an almost ideal ruler, corresponded to cultural and political climate that prevailed in the Empire during the 1330s. Gregoras' literary opponent, John Kantakouzenos, who wrote his historical narrative exclusively to justify his own role in the historical events, mentioned Michael VIII whenever he aimed at disqualifying Andronikos II and relativizing his right to the throne, mainly when it came to the events related to the first civil war of 1321-8, or defending his own political choices, such as the renewal of negotiations on the union of the Churches. It should be noted that Kantakouzenos was related to the Tarchaneiotai family, whose most prominent members were supporters of the Arsenites (Maria/Martha Palaiologina Tarchaneiotissa, the eldest sister of Michael VIII and her son, John Tarchaneiotis), through his mother Theodora. Namely, it appears that Theodora Tarchaneiotissa Kantakouzene was great-granddaughter of Maria/Martha, which, apart from his constant efforts to justify his usurpation, makes Kantakouzenos' reference to Michael VIII as "πάππου μου τοῦ βασιλέως κυροῦ Μιχαήλ" in his dialogue with the papal legate Paul in 1367 completely understandable. Contrary to the writers of the XIII and XIV centuries, the historians of the Fall, with the exception of λατινόφρον Doukas, condemned the founder of the last Byzantine imperial dynasty, for his unionist policy, which is understandable, since it was his descendant, John VIII, that signed the second union of Florence in 1439, which deeply divided the Byzantine society right before its very end.